

MANYUWALI WO DYONDZISA

KU HLAYA WA

Xitsonga

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

Manyuwali wo dyondzisa ku hlaya wa Xitsonga

Hi khensa murhangeri wa hina Chintha Maharaj loko a hi rhangerile na ku hi tsundzuxa ni hinkwavo lava nga n'wi seketela. Hakunene u hi kombile ndlela. Namunthla Manyuwali lowu wa Xitsonga u tumbuluxiwile nakambe wa khomeka.

Hi rhandza ku khensa vanhu hinkwavo lava nga teka xiave eka ku tsala ni ku hundzuluxela tsalwa leri. Hi khensa vahundzuleri lava landzelaka:

1. Chuma Johannah
2. Mhlari Thelma
3. Mashau Basani Rachel
4. Nkhwashu Constance
5. Mgiba Zodwa
6. Ndlovu Lisbeth

Hi nga rivali ku khensa vanhu lava landzelaka ku nga Valeter, Vatsari, Vakondleter, ni Vahleri ku nga Mhlari Thelma na Chuma Johannah.

Ha tshemba leswaku vadyondzisi va ta yi tsakela buku leyi va yi tirhisa ku ndlandlamuxa vutivi bya Ririmi ra Xitsonga.

XIYENGE XA 1: MAVONELO YA MANYUWALI	5
1.1 Manghenelo ni vundzhaku	5
1.2 Nkongomelo wa Manyuwali.....	5
1.3 Milawu leyi lawulaka madyondzisele ya Manyuwali	6
1.3.1 Nawu wa 1: Ku na vuxaka byo tiya swinene exikarhi ka ku hlaya, ku tsala na ririmi.....	6
1.3.2 Nawu wa 2: Ririmi ra kumiwa, ku hlaya swa dyondzisiwa.....	6
1.3.3 Nawu wa 3: Vundzeni lebyi anameke i bya nkoka	6
1.4 Swiphemu swa ku Hlaya	7
1.4.2 Ku twisisa leswi hlayiwaka.....	9
1.4.3 Nhlamulo ya muhlayi	9
1.5 Mpfukulo wo tiendlekelela	9
1.5.1 Ku tiendlekelela	9
1.5.2 Rivilo.....	10
1.6 Nkoka wa masungulo lamanene ya ku hlaya.....	10
1.7 Maendlelo ya ku dyondzisa ku hlaya hi ririmi ra Xitsonga	11
XIYENGE XA 2: MADYONDZISELO YA KU HLAYA EKA TIDYONDZO TA LE HANSI: MAVONELO YA SWIPHEMU SWA KU HLAYA.	12
2.1 Mpfukulo	12
2.2 Ku hlaya hi ku twisisa.....	50
2.3 Swiyimo swa ndlandlamuko wa ku hlaya	92
2.3.1 Masungulo ya vuswikoti byo hlaya	92
2.3.2 Vahlayi vo sungula ku hlaya hi nkholuko	92
2.3.3 Vahlayi vo sungula ku hlaya hi nkholulo	93
2.3.4 Vahlayi vo khuluka.....	94
XIYENGE XA 3: MAFAMBISELO YA NONGONOKO WA LE TLILASINI WO HLAYA	96
3.1 Xana Mavonelo ya Ririmi ra Ndingano (MRN) i yini?	100
3.2 Mafambisele ya Tlilasi	100
3.2.1 Maavelo ya Nkarhi ya ririmi ku nga Ririmi ra le Kaya na Ririmi ro Engetela ro Sungula ya kombisiwile eka XIPHOKHAMA:.....	100
3.2.2 Xikomba Minkarhi:.....	100
3.2.3 Nkarhi lowu wu kongomisiweke eka ku hlaya na ku tsala:.....	100
3.2.4 Ku lulamisa ka mudyondzisi na ku pulana	100
3.2.5 Mintolovelolo.....	100
3.2.6 Mafambisele ya switirhisiwa	101
3.2.7 Vuandlalo bya tlilasi	101
3.3 NONGONOKO WA DYONDZO.....	104
XIYENGE XA 4: XANA U NGA NDLANDLAMUKISA KU YINI NDHAVUKO WA KU HLAYA ESWIKOLWENI VAPFUNI NA MBANGO.....	106

4.1	Xana hi tlakusisa ku yini ni ku seketela ntolovelo wa ku hlaya	106
4.2	Mbango wa tlilasi	107
4.3	Vadyondzisi	107
4.4	Nhloko ya xikolo na ntlawa wa vurhangeri.....	107
4.5	Vungheneleri bya vatswari na muganga.....	108
	Tiakhuronimi	109
	Bibiliyogirafu	111

XIYENGE XA 1: MAVONELO YA MANYUWALI

1.1 Manghenelo ni vundzhaku

Malung'helo yo kuma dyondzo i malung'helo ya ximunhu yo sungula lawa ya ngenisiweke eka vumbiwa bya Afrika Dzonga (1996). Swa nkoka eka dyondzo i vuswikoti byo hlaya hi nkholuko na ku twisisa leswi u swi hlayaka. Kwalomu ka 250 wa mamiliyoni wa vadyondzi emisaveni hinkwayo a va kumi swikili swa masungulo swa ku hlaya, hambiloko hafu ya vona va ri exikolweni ku ringana malembe ya mune. eAfrika Dzonga, mbuyelo bya Progress in Reading Literacy Studies (PIRLS) byi kombisa leswaku 78% wa vadyondzi va Giredi ya 4 a va swikoti ku hlaya hi ntwisiso eka ririmi rin'wana na rin'wana leri va kamberiwaka eka rona. Loko mbuyelo byi hleriwa hiku ya hi tindzimi to hambana-hambana, mbuyelo bya kona bya chavisa. Xikombiso, 93% wa vadyondzi va Giredi ya 4 a va swikoti ku hlaya hi ntwisiso eka ririmi ra Sepedi, 88% wa vadyondzi va Giredi ya 4 a va swikoti ku hlaya hi ntwisiso eka isiXhosa.

Ku hlaya i ka nkoka eka ku twisisa. Swin'wana na swin'wana leswi hi swi hlayaka, hi hlayela ku swi twisisa. Ku hlaya ku katsa ku ehleketa hi vuenti leswi swi nyikaka vadyondzi matimba leswaku va va vaaka tiko va kahle. Vuswikoti bya ku hlaya byi pfula minyangwa ya mintirho yo hambana hambana leyi yi lavekaka eka malembe ya madzana 21 (21st Century). Xikongomelonkulu eka tidyondzo ta le hansi i ku humelerisa vadyondzi lava kotaka ku hlaya va ri voxo, leswi vulaka leswaku va kota ku hlaya hi voxo hi *nkhaqato*, *nkhuluko*, *ntwisiso na ku tiphina*. Masungulo lawa ya ku hlaya ya fanele ku tirhisiwa eka Xiyimo xa Masungulo.

I vutihlamuleri bya vadyondzisi va Xiyimo xa le Hansi ku tiyisisa leswaku vadyondzi hinkwavo va kota ku hlaya hi Ririmi ra le kaya (HL) hi nkarhi lowu va yaka eka Xiyimo xa le Xikarhi.

Manyuwali lowu wa Rixaka wa ku hlaya hi tindzimi ta Xitsonga wu endleriwe ku pfuna eka swiletelo swa ku hlaya ro sungula hi tindzimi ta xiAfrika. Manyuwali lowu wu endlwile eka ku tshemba leswaku vadyondzi hinkwavo va nga hlaya hi vuswikoti – loko va dyondzisiwile ku hlaya loku hetisekeke eka swiletelo swa maendlelo ya ku hlaya ka masungulo va tlhela va nyikiwa nkarhi lowunene wa ku ndlandlamuxa vuswikoti bya vona byo hlaya. Manyuwali lowu wu nyika mafambiselo lamanene na madyondziselwa ya ku hlaya leswaku ku ta va na mbuyelo lowunene etlilasini.

Manyuwali wa Rixaka wa ku hlaya eka tindzimi ta xiAfrika wu seketeriwile hi ndzavisiso lowu wu humaka eka swihlovo swa mune. Leswi swi katsa ndzavisiso wa ku hlaya lowu nga endlwile eka tindzimi ta xiAfrika eAfrika Dzonga. Ndzavisiso lowu nga endlwile eka man'wana matlhelo ya tiko eAfrika, ndzavisiso wa dyondzo lowu wu endlwile eka matiko lawa ya hluvukeke na ndzavisiso wa madyondziselwa ya ku hlaya hi tindzimi ta xialifabete. Vonelo ra Manyuwali ri seketeriwa hi vumbhoni lebyi fambelanaka na tindzimi ta xiAfrika na swiyimo swa swikolo leswi humelelaka hi xitalo eka swikolo swa tiko-nkulu ra Afrika.

Hinkwato tindzimi ta 9 ta ximfumo ta xiAfrika leti ti dyondzisiwaka tanihi Tindzimi to Dyondza no Dyondzisa (LoLT) eka tiGiredi ta V ku fika eka 3, ti tirhisa sisitimi ya xialifabete eka ku tsala. Xikombiso, Xinghezi a xi na matsalelo yo vonikela (sisitimi ya ku tsala) kasi tindzimi ta 9 ta xiAfrika ti na matsalelo lamanene yo vonikela; tindzimi ta Masuthu ti na matsalelo lama hambanyiweke kasi Xinghuni xi na matsalelo yo hlangana. Swiletelo swa ku hlaya ra masungulo eka tindzimi leti swi fanele ku tekeriwa enhlokweni eka ku dyondzisa ku hlaya hi tindlela leti nga tona eka ririmi rin'wana na rin'wana.

1.2 Nkongomelo wa Manyuwali

Nkongomelonkulu wa Manyuwali wa Rixaka wa ku dyondzisa ku hlaya i ku hlamusela na ku hlanganisa mongo wa swiphemu swo hlaya leswi vuriwaka **mpfukulo**, **ku twisisa leswi hlayiwaka** na **nhlamulo ya muhlayi** leyi seketelaka ku dyondzisa ku hlaya eka tigiredi ta le hansi. Manyuwali lowu wu lava ku humesela erivaleni swilo leswi nga toloveleka leswi ndlandlamuxaka miehleketo leyi lavekaka eka vadyondzi hinkwavo leswaku va ta dyondza ku hlaya, na leswaku hi nga dyondzisa ku yini ku hlaya hiku hetiseka hi Xitsonga, hi ri karhi hi tekela enhlokweni ririmi ra vona na swihlawulekisi swa matsalelo ya ririmi. Hikokwalaho ku na ntirhisano nkarhi hinkwawo eka leswi tolovelekeke na leswi swi nga swona eka swiletelo swo hlaya swa masungulo. Leswi swi kongomanile ngopfu na loko ku dyondzisiwa vuswikoti bya mpfukulo bya masungulo (ku nga: - ndlandlamuxo wa nkholuko lowu nga na vuswikoti bya mfungeto loku seketelaka ku twisisa lokukulu), laha leswi tolovelekeke swi tsemekanyaka eka tindzimi loko nkongomelo wu ri eka ku hlaya hi ntwisiso ni nhlamulo ya muhlayi.

Manyuwali lowu wu kombisiwile hi ndlela leyi yi vekaka mudyondzisi erivaleni eka:-**Leswi xiphemu xin'wana na xin'wana xi vulaka swona; hikokwalaho ka yini swi ri swa nkoka, xana yi dyondzisiwa rini, xana hikokwalaho ka yini swi ri na nkoka, xana i switirhisiwa swihi leswi tirhisiwaka na leswaku u nga kombisisa ku yini laha ku nga na mbindzimuko** (vadyondzi lava hlanganaka na ku tikeriwa) eka xiphemu xin'wana na xin'wana ku vuriwa mpfukulo, ku twisisa leswi hlayiwaka na ku hlamula.

Manyuwali wu hlamula ngopfu-ngopfu leswaku hi nga dyondzisisa ku yini ku hlaya hi ririmi ra Xitsonga, hi ku tekela enhlokweni leswaku leti i tindzimi leti nga na matsalelo lama nga erivaleni, mofoloji lowu fuweke na swivumbeko swa ririmi leswi hambaneke na Xinghezi.

Manyuwali lowu wu tiyisisa mongo wa maendlelo lowu wu seketelaka swiletelo swa ku hlaya eka tidyondzo ta masungulo, ku nga; Ku hlayela ehenhla, Ku hlaya swin'we, Ku hlaya hi ntlawa loku leteriwa, Ku hlaya hi vambirhimbirhi na hi un'we un'we. Hiku engetela, Manyuwali wu humelerisa mhaka leyi seketelaka ku hlaya, ku fana na ku nyikiwa ka switirhisiwa swo hlaya (swa nkandziyiso na swa xidijithali), tilayiburari, vuleteri bya vadyondzisi na nseketelo wa vatswari na ku nghenelela ka miganga.

Manyuwali lowu wu tirhisiwile tanihi rimba leri hlamuselaka eka ndlandlamuxo wa Manyuwali wa ku hlaya hi ririmi ra Xitsonga.

1.3 Milawu leyi lawulaka madyondziselo ya Manyuwali

Ku na milawu yinharhu leyi lawulaka maendlelo ni mandlandlamuxelo yo hlaya eka Manyuwali lowu:

1.3.1 Nawu wa 1: Ku na vuxaka byo tiya swinene exikarhi ka ku hlaya, ku tsala na ririmi.

Vutivi bya Ririmi bya swanomo na ndlandlamuxo eka ku tsala na ku hlaya swi na vuxaka lebyikulu swinene, na swona vuxaka lebyi byi tirha hi tindlela timbirhi:

- (i) Vutivi bya vadyondzi bya swanomo byi na nhlohotelo wa matimba eka ku dyondza ku hlaya. Vadyondzi va hambana eka vutivi bya vona bya ririmi, a hi hinkwavo vadyondzi lava sungulaka xikolo va ri eka levhele yo ringana ya vutivi bya ririmi hi Ririmi ra vona ra le Kaya. Loko va fuwile hi vutivi bya ririmi ra vona ra swanomo eka Ririmi ra le Kaya swi ta va olovela ku kota ku hlaya.
- (ii) Ku hlaya ku na nhlohotelo eka vutivi bya vadyondzi eka ririmi ra swanomo. Hiku hlaya, vadyondzi va ndlandlamuxa ntivo marito lowukulu, va kuma minongoti yo tala, va dyondza ku tirhisa vulongoloxa marito yo ndlandlamuka, ni ku tlakusa vutivi bya vona bya ntolovelo bya swa misava.

1.3.2 Nawu wa 2: Ririmi ra kumiwa, ku hlaya swa dyondzisiwa

Loko vadyondzi hinkwavo va kuma ririmi ra swanomo hi ntumbuluko hi ku burisana na ku tirhelana, ku hlaya a hi swilo leswi ntumbuluko wu nga hi endlisa xiswona, naswona ku fanele ku dyondzisiwa ngopfu. Leswi va dyondzisisaka xiswona ku hlaya kahle swi fambelana na leswi va nga dyondzisisiwa xiswona, na leswaku va nyikiwa nkarhi wo tanihi kwihi ku hlaya masiku hinkwavo. Vadyondzi va fanele ku kuma switirhisiwa swa ku hlaya swo hambana hambana swa xiyimo xa le henhla.

1.3.3 Nawu wa 3: Vundzeni lebyi anameke i bya nkoka

Muxaka wa ririmi leri engeteriwaka (leswi vadyondzi va swi twaka na ku swi vona) na ntumbuluko wa ririmi leri vadyondzi va ri kumaka ekaya ni le tllasini swi na mbuyelo eka ntivo ririmi ra mudyondzi. Hambileswi hi ntolovelo vadyondzi hinkwavo va sungula ku dyondza masungulo ya ririmi ra vona ra le kaya hi phurosese ya ntumbuluko. Ndzavisiso wu komba leswaku ntsengo ni ntikelo wa mpaluxo wa ririmi leri vadyondzi va ri kumaka emakaya ya vona, emigangeni ni le swikolweni, swi na nhlohotelo eka vuswikoti byo hlaya.

Vadyondzi lava humaka emakaya lava nga riki na nkarhi wo tala wo hlaya (vatswari va nga va hlayeliki naswona va ri na switirhisiwa leswitsongo swa ku hlaya) a va ngheneleli hi ku tshunxeka eka mbhurisano wa swanomo ku katsa na lava ririmi ra manana ri hambaneke na leri va dyondzaka hi rona exikolweni (LoLT) hikokwalaho vadyondzi lava va lava mpfuneto swinene ku suka ekusunguleni ka riendo ra vona ra ku dyondza ku hlaya hi ririmi. Vadyondzi lava va taka exikolweni va ri na Ririmi ra le kaya va lulamerile ku dyondza hikuva va na vuswikoti lebyinene ni ntivo marito eka Ririmi ra le Kaya.

Xana hikokwalaho ka yini leswi swi ri swa nkoka eka vadyondzisi va le ka Xiyimo xa Masungulo?

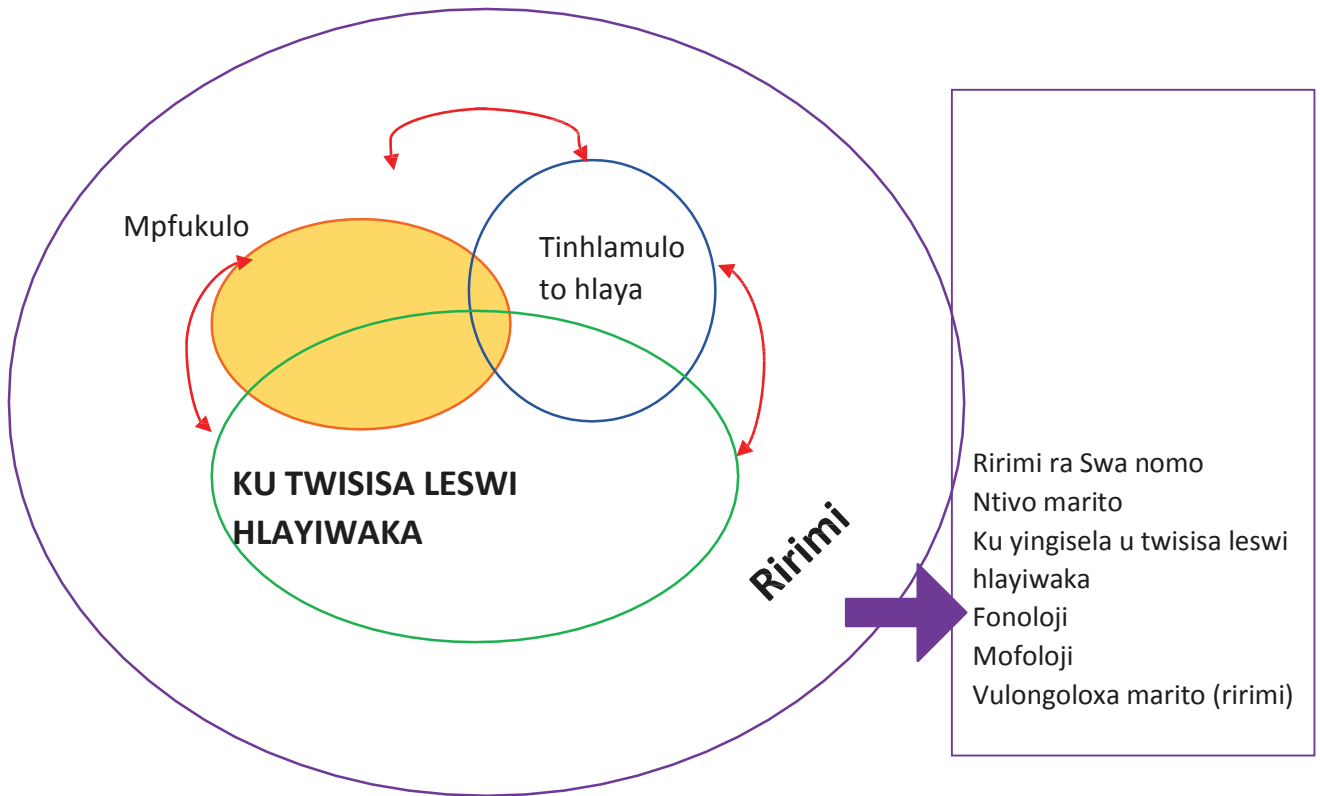
Swikolo swo tala eka matiko lama hluvukeke swi pfuna vadyondzi lava va humaka eka makaya lawa ya pfumalaka. Vadyondzisi va nga ka va nga cinci xiyimo xa swa timali na swa ku hanyisana swin'we ni vanhu van'wana kambe va nga cinca leswi endlekaka emakaya na le tlilasini.

I swa nkoka leswaku swikolo leswi swi pfunaka miganga leyi pfumalaka, swi endla swikolo swa vona swi kuma ririmi leri fuweke na ku pfuniwa eka ku hlaya na ku tsala, ku nga langutiwi laha va humaka kona.

I swa nkoka leswaku swikolo swi tiakela tilayiburari. Vadyondzisi va le ka Xiyimo xa Masungulo va fanele ku va ni tikhona to hlayela eka tona etitlilasini ta vona laha vadyondzi va vona va nga kotaka ku fikelela tibuku to tala to hambana-hambana ta Ririmi ra le Kaya ni swihlamusela marito swa vana (xik. Xihlamusela marito xa tindzimi timbirhi xa Ririmi ra le Kaya-Xinghezi). Mpimanyeto wo huma eka switirhisiwa swa mudyondzisi na mudyondzi (LTSM) wu nga tirhisiwa lembe na lembe ku nyika tibuku ta xiyimo xa le henhla eswikolweni ni letitlilasini.

1.4 Swiphemu swa ku Hlaya

Manyuwali lowu wu amukeriwile no hlamusela ku hlaya eka swiphemunkulu swinharhu, ku nga: **Mpfukulo, Ku twisisa leswi hlayiweke, tinhlamulo to hlaya.** Hinkwato i ta nkoka eka ku hlaya, kambe ti tirha hi tindlela to hambana hambana. Xivumbeko lexi laha hansi xi kombisa vuxaka exikarhi ka swiphemu leswi na vuswikoti bya ririmi ra swa nomo.

Vuswikoti bya ririmi bya swanomo

Vuswikoti bya ririmi bya swanomo swi vula vuswikoti bya hina bya ku vulavula na ku twisisa ririmi hi ndlela leyi faneleke na ndlela leyinene. Leswi swi katsa ntivo ririmi (vutivi bya marito na tinhlamuselo ta kona) na marito lawa ya tolovelekeke eka fonoloji (mimpfumawulo), mofoloji (xivumbeko xa marito) na vulongoloxa marito (matirhiselo ya ririmi) eka ririmi. Vuswikoti bya ririmi byi kombisiwile eka ntwisiso wa leswi u hlayaka na le ka vuswikoti bya ku vulavula.

Vuswikoti bya ririmi byi endla masungulo yo hlaya. Eka tindzimi hinkwato leti hi ti hlayaka, hi fanele ku va na vuswikoti byo karhi eka ririmi rolero. Vuswikoti bya ririmi byi na nkucetelo eka ku dyondza ku hlaya na ku tsala ka ririmi. Leswi swa tirha eka ku dyondza Ririmi Ra Le kaya na Ririmi Ro Engetela. Vadyondzi lava va nga na vuswikoti bya ririmi va kumeke va oloveriwa ku hlaya na ku tsala (loko vari na vadyondzisi lava nga na vuswikoti na naswona va dyondzisiwa hi ndlela leyinene).

Vadyondzi lava tikeriwaka ku dyondza ku hlaya na ku tsala va tala ku va na ku tikeriwa hi vuswikoti bya ririmi eka Ririmi Ra Le kaya. Vadyondzisi va fanele ku nyika vadyondzi nseketelo lowukulu va tlhela va tiyisisa leswaku va na nkarhi wo tala wo titoloveta vuswikoti bya ku yingisela na ku vulavula; swi landzela hi ku hlaya ko sungula na vuswikoti byo tsala.

Hambiswiritano, leswaku hi ta kota kutwisisa leswi hi swi hlayaka hi sositimi ya matsalelo ya xialifabete, hi fanela ku hlamusela tialifabete (ku tiva vuxaka bya mimpfumawulo ya maletere), leyi yi nga xirho xa mpfukulo.

1.4.1 Mpfukulo

Mpfukulo i ku tiva ndlela leyi mimpfumawulo ya ririmi yi yimeriweke hi maletere eka ku tsala, na ku tirhisa vutivi lebyi ku twisisa matsalwa ya ririmi na switshuriwa leswi gandlisiweke.

Ku dyondzisa vadyondzi ku pfukula marito eka malembe yo sungula ya xikolo (eka Giredi ya 1) i swa nkoka tani hiloko swi va nyika tityangwa to tiva ku tsala marito. Handle ka vuswikoti byo tiya byo pfukula, vadyondzi va nga tikeriwa ku va na vuswikoti byo hlaya va ri voxwe leswi swi nga va tsandzisaka leswaku va hlaya hi nkuluko na ntwisiso leswi nga ta va endla leswaku va va vahlayi vo khuluka va tlhela va kota ku hlaya va ri voxwe. Hambiswiritano, mpfukulo hi woxwe a hi ku hlaya - i xiphemu xo hlaya. Indlela yin'wana yo hlaya, ku nga ri mahetelelo.

1.4.2 Ku twisisa leswi hlayiwaka

Ku twisisa leswi hlayiwaka i vutlhari byo endla, ku twisisa na ku endla leswaku xitshuriwa xi twisiseka hiku katsakanya nhlamuselo ya xitshuriwa na leswi muhlayi a swi tivaka. Ku twisisa leswi hlayiwaka i nkongomelonkulu wo hlaya; hinkwaswo leswi hi swi hlayaka, hi swi hlayela ku swi twisisa. Kuna tindlela to hambana to tatisa eka Ku twisisa leswi hlayiweke, ku fana na Vuswikoti bya ririmi, Ntivo marito, Vuswikoti byo ehleketa na maqhinga yo hambana hambana.

I swa nkoka ku tiyisisa leswaku hambiloko mpfukulo wu ri wa nkoka eka ku twisisa leswi hlayiwaka a swi ringanaka. Hi ndlela yin'wana, ku kota ku pfukula eka papila a swi vuli leswaku u twisisa leswi u swi hlayaka. Ku twisisa leswi hlayiwaka hi leswi ku hlaya swi vulaka swona naswona hi nga pfuna vadyondzi ku va vahlayi lava twisisaka leswi va swi hlayaka hiku aka ntivo marito wa leswi va swi dyondzisiweke na ku tiva maqhinga lawa ya nga va pfunetaka ku twisisa switshuriwa ku antswa.

1.4.3 Nhlamulo ya muhlayi

Nhlamulo ya muhlayi i xiphemu lexi xi fambelanaka na matitwelo ya mudyondzi, vonelo na nhlonhlotelo. Leswi swi endla leswaku va lava ku hlaya va tlhela va hlaya ngopfu. Loko va hlaya ngopfu swi antswisa vuswikoti bya vona byo pfukula na ku twisisa leswi hlayiwaka na ku kurisa ntivo mpfumawulo wa vona. Hlamulo leyinene eka ku hlaya na tibuku swiendla vana va rhandza ku hlaya swinene, hambileswi vadyondzi va nga ta va na nhlamulo leyi nga ri ki yinene eka ku hlaya loko swi va tikela na ku ka swi nga va tsakisi.

Hinkwaswo swiphemu leswi swo hlaya swi ta hlamuseriwa hi vuenti eka Yuniti ya 2 ya Manyuwali lowu.

1.5 Mpfukulo wo tiendlekelela

Tlhelo ra nkoka ra vuswikoti bya mpfukulo hi leswaku swi fanele ku endliwa hi nkhaqato ni xihatla. Ku fikelela nkhaqato ni xihatla eka mpfukulo swi vula ku tiendlekelela (**I vuswikoti byo endla leswi ririmi ri vulaka swona handle ka nyingiso**). Loko hi endla swilo ehandle ka ku rhangana hi ehleketa hi swona, leswi swi vula leswaku swo tiendlekelela.

1.5.1 Ku tiendlekelela

Ku tiendlekelela swi nga humelela ntsena endzhaku ko nyikiwa nkarhi wo titoloveta ku endla swo karhi. Ku tiendlekelela eka mpfukulo ku lava vadyondzi va ri na vutivi bya mimpfumawulo leyi maletere ma yimelaka yona (vutivi bya mpfumawulo wa letere), na ku kota ku hlanganisa mpfumawulo swin'we ni ku endla mapeletwana na marito, na ku kota ku hlaya nongonoko wa marito ku endla swivulwa na swivulwahava leswi twalaka.

Xitsonga a xi fani na Xinghezi, xi na marito yo leha (ngopfu-ngopfu eka matsalelo ya marito ya ririmi ra Xitsonga) naswona vadyondzi va fanele ku kota ku hlaya marito lawa hi xihatla ni nkhaqato, xikombiso, *Ndza mi rhandza* swi hambanile na *Ndza yi rhandza (mbyana)*, naswona muhlayi u fanele ku lemuka ku hambana exikarhi ka 'mi' na 'yi' eka marito lama tsariweke ku kota ku kuma nhlamuselo leyi faneleke.

Loko vadyondzi va sungula ku dyondza maletere ni mimpfumawulo na ku ma hlanganisa ku endla marito, endlelo leri ri endleka hi ku nonoka nakona miehleketo ya vadyondzi hinkwavo yi tekiwa hi mpfukulo na ku endla tipatironi ta xivumbeko xa rito emiehlekeweni. Hi katsongo-tsongo mudyondzi u sungula ku antswa eka endlelo ra mpfukulo, endlelo leri ra hatlisa nakona endzhaku ko nyikiwa nkarhi wo tala wo titoloveta ku hlayela ehenhla, endlelo leri ra tiendlekelela. Ku tsundzuka ka ntshuxeka naswona muhlayi u kota ku kongomisa ngopfu eka ku landzelela nhlamuselo ya xitshuriwa. Vuswikoti bya mpfukulo byi lava ku titoloveta ku swi endla leswaku swi ta kota ku tiendlekelela leswaku vadyondzi va ta ndlandlamuka eka ku tiendlekelela.

1.5.2 Rivilo

Rivilo ri vula xanchumu eka mpfukulo; swa tika eka vadyondzi ku hlaya hi ntwisiso loko mpfukulo wu nga si kota ku tiendlekelela. Ku asesa/kambela kun'wana ni ku n'wana ka swanomo loku tirhisaka nkarhi lowu pimiweke ku fana na Ku asesa ku hlaya loku hlawuriweke emasungulweni leswi vuriwaka Early Grade Reading Assessment hi xilungu kumbe EGRA hi nkomiso laha mudyondzi a faneleke ku hlaya swiphemu leswi landzelaka, kunga, Ndzemuko wa Mpfumawulo wa Letere, Ku hlaya Rito na Ku Hlaya Ndzimana eka tichati hi minete i ndlela yin'wana ya ku hlaya hi nkholuko. Ku na swipimanyeto swo hambana-hambana swo hlaya swiyenge leswi eka tindzimi to hambana-hambana. I swa nkoka ku tekela enhlokweni leswaku swipimanyeto leswi i swo karhi eka tindzimi to karhi. Ku ya hi matsalelo ya ririmi swipimanyeto eka ririmi ro karhi a swi tirhisiwi xisweswo eka ririmi rin'wana. Xikombiso, xipimanyeto xa ku hlaya swanomo hi nkholuko eka tindzimi leti tsemelelaka mimpfumawulo ku fana ni Xitsonga swa hambana ni tindzimi leti hlanganisaka mimpfumawulo ku fana ni tindzimi swa Xingoni swi hambanile ni le ka mintlawo ya tindzimi ta Xisuthu.

Eka ndzavisiso wo dzhika, lowu kongomisiweke eka maasalelo ya ku tlula 28,000 wa vahlayi eka malembe yo talanyana, valavisisi lava ku nga Hasbrouck na Tindal (2006) va tumbuluxile swipimanyeto swa ku hlaya hi Xinghezi tanihi Ririmi ra le Kaya. Ku ya hi swipimanyeto leswi swa vona, eku heteleleni ka Giredi ya 1. Vadyondzi lava va hlayaka hi Xinghezi tanihi ririmi ra le kaya, ku ya hi avhareji va fanele ku hlaya marito ya 53 hi minete. Vadyondzi lava va hlayaka hiku nonoka ehansi ka 40 wa marito eka Giredi ya 1 hi Xinghezi va kombisiwe tanihi vahlayi lava nga sirhelekangiki naswona va pfumala mpfuneto wo engetela wa swileriso swo hlaya. Hambiswiritano, milawu ya ku hlaya Xinghezi a yi nga fani na ya Xitsonga. Ndzavisiso eka swipimanyeto swa ku hlaya eka matsalelo yo hlangana eka ririmi ra Xingoni na matsalelo yo hambana eka ririmi ra Xisuthu ya ha ku sungula. Switiviwa eka phurojeke ya Zenlit yi komba leswaku eku heleni ka lembe eka Giredi ya 1, vahlayi eka swikolo leswi hlawuriweke eka mfambiso wa ndzavisiso (leswi vulaka leswaku: eka swikolo laha kunga riki na ku nghenelela eka swa ku hlaya na ku tsala) laha avhareji ku nga 8 hi minete ntsena, kasi eka swikolo leswi swi nga nghenelela (laha nkongomelo ku nga swiletelo eka mahlayelo), loko lembe ri hela avhareji ya vadyondzi va Giredi ya 1 a yi ri ka 18. Eka Giredi ya 2 avhareji a ku ri 40 kasi eka Giredi ya 3 avhareji a ku ri 45. Mbuyelo lowu wu komba leswi swi kotekaka eka ku hlaya ka masungulo eka tindzimi ta Xingoni loko mudyondzisi a nghenelerile eka ku dyondzisa maendlelo ya mpfukulo - a ku ri na vadyondzi va Giredi ya 1 lava a va hlaya hiku hatlisa ku hundza 18 wa marito hi minete. Xikombiso, vadyondzi va Giredi ya 1 lava va le henhla a va hlaya kwalomu ka 25-30 wa marito kahle hi minete. Mbuyelo wa ndzavisiso eka vahlayi va Giredi ya 3 wu vula leswaku Mpimohansi wa vunavelo eka nkhaqato na ku hlaya swanomo hi nkholuko loku nga ehansi loku ku nga kotekiki ku hlaya hi ntwisiso. Vunavelo lebyi a ku ri 52-56 hi minete eka Xisuthu, 39-48 hi minete eka Xitsonga na 20-32 hi minete eka Xizulu. Ndzavisiso wa ku hlaya eka tindzimi ta XiAfrika wa ha ri eka xiyimo xa le hansi kambe mbuyelo wu vula leswaku vadyondzi lava hlayaka hiku nonoka a va swikoti ku fikelela ku hlaya ko tiendlekelela naswona ntwisiso wa vona wa leswi va swi hlayaka a wu tekeriwi enhlokweni ku fikela laha va tsandzekaka ku hlamula swikambela ntwisiso swo olova. Ku aka vuswikoti bya mpfukulo wo tiya eka dyondzo ya masungulo i swa nkoka eka ku hlayela ku twisisa.

1.6 Nkoka wa masungulo lamanene ya ku hlaya.

I swa nkoka leswaku vadyondzi va va ni masungulo lamanene loko va dyondza ku hlaya na ku tsala. **Mbindzimuko** wa ku hlaya na ku tsala eka malembe yo sungula ya nga hundzuka **mavangwa** loko ya nga lemukiwanga hiku hatlisa, mavangwa lawa ya nga hundzuka **nkele**.

Mbindzimuko ni mavangwa swa olova ku tirhana na swona ku tlula nkele. Minkete yi anamile no enta na kona vadyondzi va nga wela eka yona va thlela va tsandzeka ku huma. I swa nkoka leswaku vadyondzisi va le ka Xiyimo Xa Masungulo ku lemuka mavangwa lawa ya nga humelela eka ndlandlamuko wa masungulo wa ku hlaya na ku tsala, leswaku swi va pfuna eka madyondziselo ya vona naswona va ta kota ku pfuna vadyondzi lava tikeriwaka eka ririmi.

Swivangelonkulu swa leswaku hikokwalaho ka yini masungulo yo tiya yo kota ku hlaya Xitsonga tanihi Ririmi Ra Le Kaya ya faneleke ku ndlandlamuxiwa eka Xiyimo Xa Masungulo swi kongomisiwe eka swiboho leswi:

- Mahlayelo ya vadyondzi va ka Giredi ya 3 ya bvumba leswaku va ta hlayisa ku yini eka tidyondzo ta le henhla. Vahlayi lavanene vale ka Giredi ya 3 va na nkarhi wa kahle wa ku va vahlayi lavanene eka tidyondzo ta le henhla. Vahlayi va ka Giredi ya 3 lava tikeriwa va ta tshama va tikeriwa loko ku nga ri na munhu loyi a va pfunaka.

- Vadyondzi lava tikeriwaka eka Xiyimo xa Masungulo a va nge swikoti ku fikelela hi vona vini eka Xiyimo xa le Xikarhi. Kahle kahle, vadyondzi lava va ta tikeriwa ngopfu eka Xiyimo xa le Xikarhi hikuva eka tidyondzo ta le xikarhi ku kongomisiwile eka vundzeni bya tidyondzo, naswona vadyondzi a va ha 'dyondzi ku hlaya' tanihi xitirhisiwa xa ku dyondza – va 'hlaya ku kota ku dyondza'.
- Mimbindzimuko ya ku hlaya ni mavangwa swi fanele ku lemukiwa ni ku lulamisiwa eka Xiyimo xa Masungulo. Vadyondzi lava tikeriwaka eka ku hlaya va nga ha kumeka va nga ha swikoti ku ya emahlweni ni tidyondzo eka Xiyimo xa le Xikarhi na le ka Xiyimo xa le Henhla.

Hikokwalaho i swa nkoka ku tiyisisa leswaku mahlayelo lamanene ya ndlandlamuxiwa eka Ririmi ra le Kaya ku suka eka malembe ya le hansi. Vadyondzisi va fanele ku tekela enhlokweni swiphemu hinkwaswo swa ku hlaya na ku tiyisisa leswaku vadyondzi va vekiwa erivaleni eka swiphemu hinkwaswo.

1.7 Maendlelo ya ku dyondzisa ku hlaya hi ririmi ra Xitsonga

Tindzimi hinkwato ta Afrika Dzonga ta ximfumo ti tirhisa sisitemi ya matsalelo ya xialifabete (matsalelo ya ririmi) ku yimela mpfumawulo wa ririmi. Tindzimi ti endliwile hi tifonimi to hambana hambana (mpfumawulo) na tigirafimi (maletere) leti yimelaka mimpfumawulo yeleyo. Ku na ku fana eka mimpfumawulo na maletere exikarhi ka tindzimi ta ximfumo eAfrika- Dzonga, Xik, letere ra **d, f, h, k, l, m, n, s** ya fana na le ka ririmi ra Xinghezi ni tindzimi tin'wana.

Marito eka ririmi ra Xitsonga ya tala ku peletwa ku fana na hi mpfumawulo wa kona hikokwalaho ya vuriwa leswaku i matsalelo ya ririmi lawa ya phaphamaleke kumbe yo vonikela. Hambiswiritano ya vonikela ya tlhela ya olova ku ma pfukula, ku tikeriwa eka ku hlaya swi huma eka matimba lawa ya faneleke ku ndlandlamuxiwa ku kota ku khoma marito lawo leha swinene na ku hlanganisa switwari leswo tika leswi nga kona, ngopfu ngopfu eka ku hlanganisa tindzimi ta Xingoni. Vadyondzisi va hlohloteriwa ku dyondzisa ku tsemelela mapeletwana tanihi maqhinga ya ku hlaya rito ngopfu ngopfu eka tindzimi ta Xingoni.

Mpfukulo i wa nkoka eka ririmi ra Xitsonga. Leswi swi vangwiwa hi leswaku ririmi ra Xitsonga ri na matsalelo yo vonikela (sisitimi ya matsalelo). Leswi swi vula leswaku letere (kumbe mahlanganiselo ya maletere) ya yimele mpfumawulo wun'we, xik: letere /f/ ri yimele mpfumawulo /f/ eka rito **fana/ foroko**, maletere mambirhi /hl/ ya endla mpfumawulo wun'we /hl/ eka rito **hlamula/ hloma**.

Mpfukulo hi Xitsonga wu na tilevhele timbirhi: mpfukulo eka mapeletwana na xifonetiki. Hi timbirhi tilevhele leti ti fanele ti tirhisiwa tanihi maqhinga ya ku hlaya marito. Madyondziselo ya mpfukulo eka ririmi ra xintima ya tirhisa levhele ya mapeletwana, lawa ya nyikaka ndhavuko wa tindzimi ta XiAfrika leti oloveke na maendlelo ya nkoka. Hambiswiritano, ku dyondzisa loku heleleke ka tilevhele ta mimpfumawulo ta laveka eka ku humelela eka ku hlaya. Hikokwalaho ka mfuwo wa xivumbeko xa mofoloji, mofoloji wu tlanga rhengu ra nkoka eka ku hlaya tindzimi ta Afrika.

Madyondziselo ya mpfukulo eka tindzimi ta xi-Afrika ya olovile ngopfu na vadyondzi vo tala va fanele ku kota ku pfukula hi mfanelo emakumu ka Giredi ya 1. Madyondziselo ya mpfukulo ya na mpfuno eka ku nga nonohi tanihi mpfukulo hi Xinghezi lowu nga na ku cinca ko tala eka ririmi leri tsariweke. Xinghezi a xi na matsalelo yo vonikela, hikokwalaho mimpfumawulo yin'wana yi nga yimeriwa hi maletere yo hambana, Xik: Xitatisi xo kala rito xa malaka (xa ntsetelo) xi tsariwa xi va /c/, kasi lexa rito xona xi tsariwa xi va /j/.

XIYENGE XA 2: MADYONDZISELO YA KU HLAYA EKA TIDYONDZO TA LE HANSI: MAVONELO YA SWIPHEMU SWA KU HLAYA.

Xiyenge lexi xi nyika mavonelo yo twisiseka ya swiphemu swin'wana na swin'wana swi kongomisiwe eka ku hlaya:

- Xana xiphemu i yini?
- Hikokwalaho ka yini xi ri ya nkoka?
- U nga xi dyondzisa rini?
- U nga xi dyondzisisa ku yini?
- U nga xi kamberisaku yini?
- U nga lemukisa ku yini mimbindzimuko?

2.1 Mpfukulo

Mpfukulo swi vula maendlelo ya laha mfungho wa maletere eka pheji ya pananisiweke ni mimpfumawulo yin'wana leyi akaka marito, leswaku ririmi leri tsariweke ri twala. Mpfukulo wu vumba masungulo ya ku hlaya: handle ka mpfukulo ku twisisa ku nge vi kona eka ku hlaya. Mpfukulo wu vumbiwa hi swiphemuntsongo leswi swi nga ta hlamuseriwa laha hansi. Mpfukulo wu va ndlela ya ku yisa eku heteleleni- ku hetelela ku va ntivo ntwisiso. Hambiswiritano, ku kota ku pfukula a swi tiyisisi ntwisiso wa leswi hlayiwaka. Hikokwalaho loko vadyondzi va nga pfukuli, va nga ha tirhisa vuswikoti byin'wana (ku fana na ririmi na swikili swa ku ehleketa na maqhinga) ku va pfuna ku twisisa leswi va swi hlayaka. Vahlayi lava nga na vuswikoti bya le henhla va kota ku pfukula hiku hatlisa na hi nkhaqhato ku ya hi malembe kumbe na hi levhele ya giredi ya vona. Xiyenge lexi xi ta kongomisa eka swiphemuntsongo leswi tekaka xiave eka mpfukulo.

Sisitimi ya matsalelo ya xialifabete yi yimela ririmi eka levhele ya mpfumawulo. I swa nkoka leswaku mudyondzisi wa ku hlaya a va na ku twisisa eka mimpfumawulo hi ririmi ra yena na leswiaku mimpfumawulo yi yimeriweke ha kona hi maletere. Tanihi xikombiso xa sisitimi ya mimpfumawulo ya ririmi, hi tirhisa chati leyi ku kombisa switwari ni switatisi hi Xitsonga.

Tafula ra Sisitimi ya switwari hi Xitsonga

	Emahlweni	Exikarhi	Endzhaku
Henhla	i		u
Xikarhi	e (e)		o(o)
	e (ë)		o (ɔ)
Hansi		a	

Eka mimpfumawulo ya ririmi ra Xitsonga, hi kuma **switwari** leswi swi landzelaka:

I [i]	Lexi i xitwari xo pfuleka xa le mahlweni ka nomo; lexi hungutaka byento bya nomo loko hi ri eku vulavuleni. Lexi xi
E [ɛ]	Lexi i xitwari xa le xikarhi-mahlweni. Ku pfuleka ka xona i ka hafu. Xona xi kumeka eka rito ro fana na belevele
E [e]	Lexi i xitwari xa le xikarhi-mahlweni ka nomo. Xona xi kumeka eka rito ro fana byewu .
A [a]	Lexi i xitwari xa mpfuleko wa nomo wo helela loko xi twarisiwa naswona xi kumeka kwale mpfungwe wa nomo. Xi-kombiso xa xitwari lexi xi kumeka eka rito ro fana na ava .
O [ɔ]	Lexi i xitwari xa mpfuleko wa hafu xi tlhela xi kumeka le xikarhi-ndzhaku (ka nomo). Xi kumeka eka rito ro fana na pona .

O[o]	Lexi i xitwari xa mpfuleko wa hafu naswona xi kumeka le xikarhi-ndzhaku (ka nomo). Xi kumeka eka rito ro fana na homu .
U [u]	Lexi i xitwari xa mpfaleko xa le ndzhaku. Xi kumeka eka rito ro fana na huku .

Tafula ra Sisitimi ya mapeletwana hi Xitsonga

Switwari		switwari swimbirhi		switwari swinharhu		switwari swa mune		switwari swintlhanu	
M p f u m a - wulo wa letere	Xikombiso xa rito	M p f u m a wulo wa letere	Xikombiso xa rito	Mpfuma-wulo wa letere	Xikombiso xa rito	M p f u m a wulo wa letere	Xikombiso xa rito	Mpfuma wulo wa letere	Xiko mbiso xa rito
b	bana, buku, bokisi	by	byala, byongo byela						
c	cata, cela, cina, caca	ch	Chela, chika chukele						
d	duku	dy	dyana, dyisa						
f	foroko								
g	gama, gede								
h	homu, huku	hl	hlaya, hlamba						
j	jeke, jamu								
k	kamu	kh	khoma						
l	lamula, lema, leva, lela	lw	Lwandle						
m	m en o, mina	mb, mf, mh	m b a l a , mfenhe, mhala	mby, mbh, mbv, mpf	mbyana mpfuvu mbhaha mbvacha mpfula	mbvh	Mambvele		

n	n o m o , nenge	nh, nk, ng, ny, ns, nt, nc, n'w	nhamu, nkava, ngoti, nyala, nsuku, ntoma, ntima, ncila, n'wana	nkh, ndl, nts, ngh, ndz, n'hw	nkhavi, ndlela, ntsandze nghala, ndzilo, nhweti	nkhw, ndlw, ntsw, ndzh, ntsh, ntlh	nkhwankhwa, x i y i n d l w a - na, ntswamba, ndzheko, ntshava, ntlhambi	ndzhw, ntshw,	ndzhwalo, yintshwa
p	pona, pana, poto	pf, ph, py	pfula, pfala, phoma, phaka, pyanya						
q	qulu	qh	xiqhoko	qhw	qhweta				
r	rima, risa	rh,	rhula,	rhw	rhwala				
s	saka, suka, sindza	sw,	sweka						
t	tana, tima, tatana	th, tl, ts,	thumba, tlimba, tsala, tsutsuma	thw, tsh, tsw	thwasa, t s h a m a , tswala				
v	vona, veka, vevuka	vh,	vhumba						
w	wena, wisa								
x	xona, xuka xuma	xw,	xwile						

y	yena yisa, yindlu, yelana								
z	zipi								

Tafula ra Marito yo lombiwa

Xitsonga xi lombile marito lawa hikokwalaho ka vukalo bya wona. Marito lawa ya vuriwa malombiwa.

a	ayino	ayisikhirimi	apula	avokhado	akweriyamu	ayisi buloko	awara
b	bakiti	bandi	bavhu	bazi	benci	bereta	bikiri
c	chati	chizi	choko	chokoleti			
d	darata	dayimani	dayizi	desika	dikixinari	dokodela	doroba
f	faduku	fanele	fayili	feyila	foroko	firiji	
g	garaji	gede	girafu	girosa			
h	hafu	harika	hembhe	hitara	hofisi	holideyi	hoko
j	jeke	jazi	juzi	jamu	jarata	jesi	
k	kamara	karata	kepisi	kereke	khomphyuta	khalendara	khandlhela
l	lapi	layiburari	lepula	lofo	lokhexini	lovha	
m	mavulu	madiriva	macaroni	makete	maraka	mali	mencisi
n	nayiti	ndhichi	netibolo	noto	oda	nyuziphepha	
p	pani	poto	pende	peleta	penisele	phakiti	pheji
r	rhandi	rhaba	rhekhodo	rhula	rhayisi	rhegisitara	
s	saha	saladi	sayizi	sokisi	selifoni	semende	seyila
t	tafula	thawula	thekinoloji	thikithi	tiya	tlilasi	tlilniki
v	vhene	vhilwa	vhengele	vhiki	vholumu	vhurandi	
w	wayere	wayilese	wachi				
x	xiyambhu- lele	xikafu	xikero	xikete	xikolo	xikwere	xilotlela
y	yunifomo	yunivhesiti					
z	zenge	ziro					

Switwari swa ximbirimbirhi

Xitwari	Xikombiso
aa	gaa
ee	ahee
ii	whii
oo	yoo
uu	phuu
ue	muendli
uo	muongori
io	tiolola
ua	muaki

Tafula ra minongonoko yo hlaya yo dyondzisa mimpfumawulo ya Giredi ya V

VHIKI	KOTARA YA 1	KOTARA YA 2	KOTARA YA 3	KOTARA YA 4
	Mpfumawulo	Mpfumawulo	Mpfumawulo	Mpfumawulo
1	Ntoloveto na ndzemukiso	e -	g- gama, gede, gima, gomo, gula	f- fana, foroko, fika, fuka, feme
2	Ntoloveto na ndzemukiso	e -	h- hafu, hoxa, huku, henhla, hisa	j- jamu, jeke, jika
3	i-	l- leha, longa,	k- kaye, kepisi, komba, kule	y- yima
4	l	b- bana, bele, bikiri, bolo, buti	j- jamu, jeke, jika, joko	h- hembe, hina, homu
5	o- oka,	s- saka, seke, siku, suka, Sonto	d- damu, dulu, dokodela, dirowa	r- raha, rima, reta, runga, ririmi
6	o -	v- veka, voko,	w- wisa, wena, wulu	q-
7	a -	c- cata, cina, cela,	t-tatana, teka, tiya, tolo,	v- voko, veka, vito, vumba,
8	a -	m- moya, miri, mati, meno, murhi	p-poto,	m- manana,
9	u -	z- zipi, zama,	x-xikalo, xifambo, xandla	n- nenge, nomu, norho
10	u -	p- pani, penda, pima, poso, purasi		

Tafula ra minongonoko yo hlava yo dyondzisa mimpfumawulo ya Giredi ya 1

VHIKI	KOTARA YA 1	KOTARA YA 2	KOTARA YA 3	KOTARA YA 4
1	Ntoloveto na ndzemukiso	l	mb	dy, lw
2	Ntoloveto na ndzemukiso	k	ch	dz,
3	o, a	f, r	hl	ng, dl
4	m, n	v, w	sw	nt, q
5	i, u	j, y	rh	by, nk
6	l, b	x, d	kh	tl, th
7	e, d	s	kw	nh,
8	h, c	z, p	ts	tlh,
9	t	g, ng	ny	ndz
10	MPFUXETO	MPFUXETO	MPFUXETO	MPFUXETO

Tafula ra minongonoko yo hlava yo dyondzisa mimpfumawulo ya Giredi ya 2

VHIKI	KOTARA YA 1	KOTARA YA 2	KOTARA YA 3	KOTARA YA 4
1	Ntoloveto na ndzemukiso	ng, ngh	sw	tshw
2	Ntoloveto na ndzemukiso	ntl	tw	nhw, dz
3	tl	ndz	tl	nkh, hlw
4	kh	pf	mby	nts
5	ph	mpf	khw	nx, dy
6	ts	tlh	mbh	n`w
7	sw	tsh	ntsh	ndy, ntlh
8	mb	mb	ndh	nhl
9	rh	ntlh	mf, vh	ndl
10	MPFUXETO	MPFUXETO	MPFUXETO	MPFUXETO

Tafula ra minongonoko yo hlava yo dyondzisa mimpfumawulo ya Giredi ya 3

VHIKI	KOTARA YA 1	KOTARA YA 2	KOTARA YA 3	KOTARA YA 4
1	Ntoloveto na ndzemukiso	dz	tw, ph	mbh, ph
2	Ntoloveto na ndzemukiso	kh, kw	ntw, sw	hlw, tlh
3	ch, kw	hl, ch	ntsh	mpf, rhw
4	dy, ny	ndh, ntw	mby, nhl	tsh,
5	tl, pf	ngw, hlw	ntsw	nhl, ntlh,
6	nt, nk	n`w, ngh	nkw	nw, nx
7	dl, nc	mh, lw	nkh	tshw, ntshw
8	nx, py	nts, ndz	mf, nh	ndh
9	vh, ng	nk, nh	khw	nghw
10	MPFUXETO	MPFUXETO	MPFUXETO	MPFUXETO

SWIHLAWULEKISI SWA XITSONGA NA OTHOGIRAFI

Eka Yuniti leyi hi ta dyondza hi swihlawulekisi swa Xitsonga na othogirafi kumbe matsalelo ya Xitsonga; ni mavonelo lawa ya nga tirhisiwaka eka ku dyondzisa Xitsonga

SWIHLAWULEKISI SWA XITSONGA NA OTHOGIRAFI

Ku hambana ka Xitsonga ni tindzimi tin'wana	Nkongomisiwa dyondzo
• Ti diakritikisi eka switshuriwa leswi kandziyisiweke na mahikatelolo • Ti diakritikisi Mavele (swirho swa munhu) na Mavele (ya ku dyiwa) Xik. - ṱwana	Ndzandzelelano wo dyondzisa ndzemuko wa mimpfumawulo wu nga va: 1. Mimpfumawulo ya mbangu 2. Vutivi bya mimpfumawulo 3. Ndzemuko wa mimpfumawulo 4. Migingiriko leyi kongomisiweke eka yelano wa mimpfumawulo (xik: marito lama yelanaka hi mpfumawulo: teka, veka). 5. Migingiriko leyi kongomisiweke eka mapeletwana (xik. Phokotela vito ra wena, xik: Sa-si) 6. Migingiriko leyi kongomisiweke eka xitatisi xo rhangxa xa rito (xiphemu lexi rhangelaka xitwari xa peletwana) na 7. xitwari lexi landzelaka (hi leswaku xitwari + peletwana leri landzelaka) Xik: k + amba; f + amba. 8. Migingiriko leyi kongomisiweke eka: Ku hlanganisa mimpfumawulo leyi: /h-/i-/m-/a na /h-/u-/m-/a. 9. Migingiriko yo yelanisa: Xana marito lawa ma sungula hi mpfumawulo wo fana ke?: hleva/hlova 10. Migingiriko yo hambanisa mimpfumawulo: Xana u twa yini eku sunguleni ka: hl-/o-/m-/a; hloma; hl-/a-/m-/b-/a; hlamba 11. Migingiriko yo siva: Xana u ta va na rito rihi loko wo siva letere v/hi/ t eka rito huma? Xik. veka na teka 12. Migingiriko yo twananisa mimpfumawulo: Xik: h/i/m/a na h/u/m/a 13. Migingiriko yo twananisa mimpfumawulo: xik: mpfu/ndla

	14. Migingiriko yo hambanisa swiphemu swa marito hi k uvula mpfumawulo lowu u wu tweke xik: sweka; swe/ka 15. (ku hambanisa mapeletwana) Huma ; h/u/m/a (ku hambanisa mimpfumawulo) 16. Migingiriko yo susa Vula teka yi ri hava te- (nsuso wa peletwana) -ka 17. Vula hlamba yi ri hava hl (nsuso wa xiphemu lexi nga emahlweni ka xitwari) 18. Vula teka yi ri hava t- (nsuso wa mpfumawulo t) ku endla -eka 19. Ku hlaya switori 20. Ntivo Mimpfumawulo 21. Mbitanelo (wa marito ni mapeletwana, swivulwa) 22. Ntivo marito 23. Ku endla swivulwa 24. Ku hlaya hi nkholuko 25. Ku twisisa leswi hlayiwaka
Tinomboro ta maletere 26	Ku hlaya ku suka eka ximatsi ku ya eka xinene
Ndzandzerisana wa marito CVCV patironi Xik. rima, siya, tana VCV patironi Xik. ala, oxa, aka CVCVC patironi Xik. manana	
Ku hundzuka ka swilandzi swa ndzhawu xik. (-ni) in Xitsonga eg. Exikolweni	

- **Ntivo-mpfumawulo**

Xitsonga xi na xidzuniso exikarhi ka ku vumba ni ku buluka ka switatisi xik. b,bv,v, dz. Xitsonga xi hambana na tindzimi tin'wana ta xingoni hikuva xi na marito mantsongo lama nga na ntlokolo(clicks) wa switatisi. Xik.ngqondo, qamba,gqoka na Muggivela. Xitsonga xi na marito lama nga na mimpfumawulo ya miloti ku fana na Xixona 'sw/sv', 'tsw/tsv' na 'dzw/dzv'

- **Xindzin'wana**

Xitsonga xi na maxaka mambirhi lawa ya nga kusuhi swinene ni Xirhonga lexi vulavuriwaka eMaputo, Mozambique na yitshwa lexi vulavuriwaka eNhambane lexi nga na ririn'wana ra Chihlengwe ku ya fika eZimbabwe.

Swindzin'wana leswi swi ni vuxaka kambe swi hambana hi mavulavulelo, Xik. eAfrika-Dzonga. Xirhangi "xi" eka Xitsonga xi vuriwa "shi" Xikwembu (God). EZimbabwe xirhangi lexi xi vuriwa "chi" "Chikwembu" (God). Xitsonga xa Afrika Dzonga na xona xi tirhisa switatisi swo famba hi swimbirhi ku fana na "Nku" "mp" "ns" Xik. Khensa (thank) nyimpi (war) nsiha (vein) eZimbabwe swi fana na khensa, nyipi na siha.

- **Ntivo- ririmi**

Muhlovo wa ririmi leri tirhisiwaka ngopfu hi tindzimi ta Xitsonga hi leti nga na nhlokomhaka, riendli ni nxaxamelo wa riendli.

Xitsonga	Xinghezi
Ndza ku rhandza	I love you
Wa ndzi rhandza	You love me
Ha ku tiva	We know you
Va ndzi tiva	They know me

Minkarhi(tenses) leyi tirhisiwaka eka Xitsonga

Nkarhi lowu nga hundza, nkarhi wa sweswi wu vumbiwa hi ku tirhisa riyimela riviti na riendli. Xik. Ndzi lava mali. - I want money. Mi (U) lava mani? - who are you looking for? U kota ku famba. S/He knows how to walk.

Nkarhi lowu nga hundza lowu yisaka emahlweni, swikombisa enceneto lowu yaka emahlweni hi ku tirhisa riyimela riendli, yi tshika “i” yi engetela ‘a’. Vunyingi bya’va’ (they) a ku na ku hambana xik. Va hamba-they lie/they are lying.

A swi hetisekanga, leyi i yin’wana ya tindlela, swi ya hi rito. Swa tiveka kuri ‘a’ wa tshikiwa eka ‘nghena’ kutani hi engetela hi xilandzi ‘-ile’. Xik. Nghena-nghenile

Hi riendli leri helaka hi xilandzi -ala eka nkarhi lowu nga hundza swi cinca swi va ‘-ele’ kumbe ‘ale’. Xik. rivala- rivele.

Marito ma tirhisiwa eka xiyimo xa ku va eka nkarhi lowu nga hundza. Xik. Ku karhala, Ndzi karhele , va karhele.

Hakanyingi ku cinca ‘a’ emahetelelweni ya riendli yi va ‘e’ swi kombisa swilo leswi nga endliwa eka nkarhi lowu nga hundza. Xik. Ku fika - u fike tolo, ndzi fike tolo.

Nkarhi lowu taka leswi swi vumbiwa hi ku tirhisa ‘ta’ exikarhi ka riyimela riviti na riendli. Xik. Ndzi ta nghena. Hi ta tirha siku hinkwaro.

1	mu	mufana	murhangeri	munhu
2	va	vafana	varhangeri	vanhu
3	mu	nseve	nenge	nambu
4	mi	miseve	milenge	milambu
5	ri	tiko	rito	vito
6	ma	matiko	marito	mavito
7	xi	Xikwembu	xilo	xitulu
8	swi	swikwembu	swilo	switulu
9	Yi(n)	yindlu	mbyana	homu
10	Ti(n)	tiyindlu	timbyana	tihomu
11	ri	rihlaya	rivambu	Rintiho
14	vu	vutomi	vumunhu	Vululami
15	ku	Ku tshemba	Ku dya	Ku biha
21	dyi	dyimunhu	dyiyindlu	

Riyimela risivi

Riyimela risivi hi Xitsonga ri fana ni tindzimi tin’wana ta xintima, ti hambana katsongo. Leswi swi nga aviwa ku ya hi munhu wo rhanga, (xivulavuri) munhu wa vambirhi (loyi ku vuvulavuriwaka na yena) na munhu wa vunharhu (loyi ku vulavuriwaka hi yena). Swi aviwile hi rirmi ra tinomboro ku nga vun’we na vunyingi, a ku na ku hambana. Risivi rin’wana

na rin'wana ri ta hlangana na xitwananisi kumbe ntwanano wa mofini.

Riyimela risivi

	1vun'we	2 vun'we	3 vun'we	1 vunyingi	2 vunyingi	3 vunyingi
Risivi	Mina	Wena	Yena	Hina	N'wina	Vona
Ntwanano wa mofimi	Ndzi, ndza	U, wa	U, wa	Hi, ha	Mi, ma	va
Swikombiso swa swivulwa	Mina ndzi vona huku	Wena u vona huku	Yena u vona huku	Hina hi vona huku	N'wina mi vona huku	Vona va vona huku
	Mina ndza yi vona huku	Wena wa yi vona huku	Yena wa yi vona huku	Hina ha yi vona huku	N'wina ma yi vona huku	Vona va yi vona huku

Maendli

Maendli hinkwawo ya na xirhangi "ku" swi helaka hi "a" hi laha ku nga heriki, na swin'wana swiwelo.

Xitsonga	English
Ku chava	To fear
Ku tsaka	To rejoice
Ku rhandza	To love

Xiwelo lexikulu i riendli 'ku ri' yi fambelana na 'ti' eka tindzimi tin'wana ta xintima. Xikombiso xa matirhiselo xi katsa; u ri yini/, ndzi ri ka n'wina.

- **Ntivo- marito**

Xitsonga ku kota tindzimi tin'wana ta vantima xi hlohleteriwile hi tindzimi to hambana hambana ta le Europe. Xitsonga xi katsa marito lama lombiweke eka Xinghezi, Xibunu na Xiphutukezi. Nakambe hikokwalaho ka nhlohlotelo wa tindzimi tin'wana leti vulavuriwaka laha Afrika Dzonga. Xitsonga xi tekile marito man'wana ngopfu ngopfu lama nga na ntlokolo ku huma Xizulu, kahle kahle i Xingoni.

Marito lama nga lombiwa eka:

Xinghezi

Thelevhixini-television

Nghilazi-glass

Sokisi-socks

Xibunu

Lekere- lekkers

Lepule-lepel

Kereke-kerk

Xizulu

Riqingho- foni

Ku gcina- ku hetelela

Ku qonda- ku kongoma

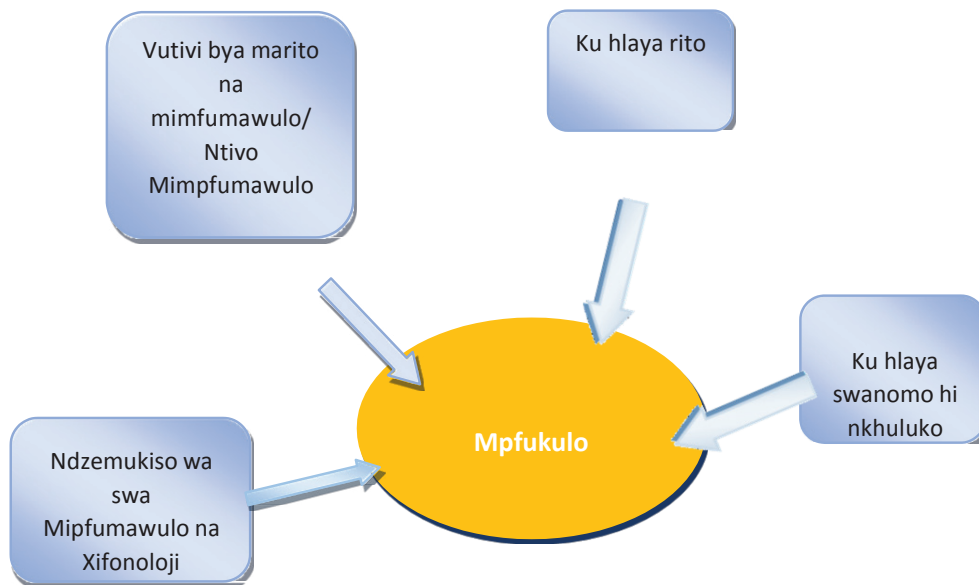
- Ndlela ya matsalelo

Xitsonga xi tirhisa tialifabete ta Xilatini hambiswiritano mimpfumawulo yin'wana yi peletwa hi ku tirhisa nkatsakanyo wa maletere, leswi nga kumekiki eka tindzimi Europe.

Xikombiso

'x' yi huma eka ririmi ra xiphutukezi. Hikokwalaho marito lama landzelaka –shusha, shikolo, shilo hi Xitsonga ma tsariwa hi ndlela leyi –xuxa, xikolo na xilo. Mapeletele man'wana yo hambana ma katsa letere 'c' laha ntshikelelo wa rito wu nga eka xitwari tiyisa hi ku tirhisa 'h', rito ra Xitsonga 'chava'

Xivumbeko xa Xiphemuntsongo xa Mpfukulo

Swiphemuntsongo swin'wana na swin'wana swi hlamuseriwile eka matafula lawa nga laha hansi na swiletelo swa madyondzisele swi nyikiwile. Swiletelo leswi swi nyikiwile hi laha vadyondzisi va faneleke ku langutisisa mimbindzimuko eka ndlandlamuxo wa masungulo wa ririmi na ku sivela kumbe ku ma pfala ya nga si hundzuka mavangwa.

Vutivi bya marito na mimfumawulo/ Ntivo Mimpfumawulo

Kotara	NDZEMUKISO WA SWA XIFONOLOJI
Xana i yini?	Xana i yini? Ndzemukiso wa swa xifonoloji ithema ro angarhela leri vulaka ndzemukiso wa sisitimi ya mpfumawulo eka ririmi. Leswi swi katsa tinxaka to hambana ta mindzemukiso: • vuswikoti bya ku hambanisa marito eka mavulavulelo (xik: <i>nkarhi hinkwawo</i> i marito mambirhi ku nga ri rito rin'we leri ri yaka emahlweni <i>nkarhi hinkwawo</i>) • vuswikoti byo lemuka mapeletwana eka marito (xik. <i>Tatana</i> yi na mapeletwana manharhu, <i>ta-ta-na</i>; <i>tana</i> yi na mapeletwana mambirhi, <i>ta-na</i>)
Xana hikokwalaho ka yini wu ri ni nkoka?	Xana hikokwalaho ka yini swi ri ni nkoka? Ku ndlandlamuxa ndzemukiso wa swa xifonoloji eka vadyondzi swi pfuna ku endla ndlela yo hlanganisa vuswikoti byo twisisa leswi twiweke eka ririmi (ririmi ra swanomo) na vuswikoti byo twisisa leswi voniwaka eka ririmi (ririmi ra swo tsariwa). Vadyondzi lava nga ndlandlamukangiki eka ndzemukiso wa swa xifonoloji va tala ku va na ku tikeriwa eka ku dyondza ku hlaya na ku tsala (ku tsemelelela marito na ku ma aka hi mapeletwana). Eka ririmi ra Xitsonga ku na V (xitwari) kumbe CV (peletwana na xitwari) eka xivumbeko xa mapeletwana (xik. <i>a-ka</i>), marito lawa ya nga pfukuleka hi ndlela leyinene hi ku tsemelela rito endzhaku ka peletwana na xitwari (CV) xin'wana na xin'wana hi ndlela leyinene.
Xana wu dyondzisiwa rini?	Leswi swi fanele ku ndlandlamuxiwa ngopfu ngopfu eka Giredi ya V na Giredi ya 1. Leswi swi nga endliwa hi ku hetiseka na hi ndzandzelelano hi nkarhi ya migingiriko ya ku yingisela na ku vulavula. Swi fanele ku tekeriwa enhlokweni eka nkarhi wa ku hlaya swin'we, ntivo mimpfumawulo kumbe ku hlaya hi ntlawa lowu rhangeriweke. Swi nga ha endliwa loko ku dyondzisiwa rito lerintshwa eka vadyondzi (Xik. Vadyondzi va phoko- tela mapeletwana eka rito lerintshwa). Loko vadyondzi va nga nghenanga Giredi ya V, mudyondzisi u fanele ku yi dyondzisa ngopfu eka Giredi ya 1.
Xana hi wu dyondzisisa ku yini?	• Ku tirhisa mapeletwana ya mavito ya vadyondzi, xik. <i>Nyi-ko = 2 wa mapeletwana</i> • Ku tirhisa mapeletwana ya marito: Ku kombisa na ku susa, xik. <i>Vula rito vevuka. Xana ku na mapeletwana mangani? Ku na manharhu: /ve/-/vu/-/ka/ = sweswi susa peletwana ro sungula: /vuka/</i> • Ku tlanga hi ncino eka marito: xik. <i>tala, sala, kala, hala</i> • Ku lemuka mapeletwana eka marito (hi ku maphokotela), lawa va hlanganeke na wona hi nkarhi wa Ku yingisela na ku Vulavula kumbe Ku Hlaya Swin'we.

Hi wahi maqhinga yo dyondzisa	Giredi ya 1	Giredi ya 2	Giredi ya 3									
Ndzemuko wa Xifonoloji	Ntlangu wa 1: Swa fana kumbe Swi hambanile • Hi nga tirhisa ntlangu wa 'Swa fana' kumbe 'Swi hambanile' • Eka nghingiriko lowu va nga tirhisa mimpfumawulo ya mbango, xik: -ku phokotela mavoko, ku gongondza eka bodo yo tsalela, ku ba nenge ehansi, ku ntlokola hi ririmi na sw.na sw. • Tiysisisa leswaku vadyondzi va twisisa nhlamuselo ya 'Ha fana' na 'Hi hambanile' leswaku swi vula yini? • Byela vadyondzi leswaku va ta twa mimpfumawulo yimbirhi • Va byele leswaku loko va twa mimpfumawulo yi fana va fanele va yimisa makhudzhu kasi loko yi hambanile makhudzhu ya ta languta ehansi • Va lerise ku pfala mahlo • Mudyondzisi a va endlela mimpfumawulo mimbirhi xik:- a ba bodo, a gongondza rivanti	Ntlangu wa 1: Leswi na Leswiya. • Nyika mudyondzi un'wana na un'wana swikhadana swimbirhi, rin'wana ri tsariwile /a/ rin'wana ri tsariwile /e/. tsundzuxa vadyondzi hi mpfumawulo wa /a/ na /e/. • Byela vadyondzi ku yingisela marito lawa u ma vulaka • Loko rito ri ri na mpfumawulo wa /a/, va fanele ku tlusela khadi leri nga na mpfumawulo/a/ ehenhla • Loko rito ri ri na mpfumawulo wa /e/, va fanele ku tlusela khadi leri nga na mpfumawulo/e/ ehenhla • Vula rin'we ra marito, byela vadyondzi ku tlakusela khadi ra /a/ kumbe ra /e/ ehenhla • Languta vadyondzi hinkwavo, tekela enhlokweni vadyondzi lava va nga tlakusangiki makhadi lawa ya faneleke.	Ntlangu wa 1: Kuma Marito • Dirowa tafula exitsalelweni. xik: - <table border="1" data-bbox="1246 365 1501 501"> <tr> <td>ch</td> <td>ch</td> <td>a</td> </tr> <tr> <td>O</td> <td>k</td> <td>n</td> </tr> <tr> <td>l</td> <td>p</td> <td>e</td> </tr> </table> Nyika vadyondzi tibuku ta vona to tsalela • Tivisa mpfumawulo wa vhiki eka vadyondzi • Tivisa swikombakombani swa mimpfumawulo ya marito • Pfluxeta mimpfumawulo hinkwawo leyi nga le chatini • Va byele leswaku u ta va nyika timinete tinharhu ku endla na ku tsala marito yo tala ku ya hi vuswikoti bya vona • Komba vadyondzi ku endla rito rin'we, xik: - choko • Tsundzuxa vadyondzi leswaku va nga endla marito man'wana lawa ya nga sunguliki hi mpfumawulo /ch/ xik: - pona	ch	ch	a	O	k	n	l	p	e
ch	ch	a										
O	k	n										
l	p	e										

	Ntlango wa 2: Xitumbelelani xa Marito: - • Hlaya nongonoko wa marito xikan'we na vadyondzi, CVCV xik: kama, rima, koma, tana • Tiyisisa leswaku vadyondzi va tiva marito na tinhlamuselo ta wona. • Tumbeta rito rin'we endzhaku ka wena • Vavhumbise leswaku i rito rihi leri u ri tum-beteke • Vula mpfumawulo wa rito kutani u ri tsemelela, loko rito kuri kama u ta ku, k/a/m/a/. • Va byele leswaku loko va tiva rito va fanele ku tlakusa voko. • Vutisa mudyondzi loyi a tlakuseke voko leswaku rito i mani? • Kombisa leswi u ri karhi u twananisa mimpfumawulo, xik: k/a/m/a/... kama • Endlisa sweswo hi marito hinkwawo.	Ntlangu wa 2: Mindyangu ya Swiluva. • Nyika vadyondzi tibuku ta vona to tirhela • Dirowa xifaniso lexi exit-salelweni kambirhi • Tsala mpfumawulo lowu u lavaka va dyondza hi wona exikarhi ka xifaniso • Byela vadyondzi ku tsala tiphethali ta xiluva eka marito lama ya sungulaka hi á' na le ka marito lawa ya sungulaka hi 'e'. • Hlamusela leswaku va nga tirhisa marito ya swikombakombani swa mpfumawulo ku va pfuna • Vadyondzi va nga ha engetela marito ya vona vini na ku engetela tiphethali. Loko xiluva xi ri na tiphethali to tala, xi languteka xi sasekile. • Kombela vadyondzi ku ku hlayela marito lawa va ya tsaleke. Ntlango wa 3: Xitumbelelani xa marito:-	• Loko nkarhi wu herile, vutisa vadyondzi leswaku va vumbe marito man-gani • Vutisa vadyondzi vo hambana ku hlaya marito lawa va wa vumbeke • Lulamisa vadyondzi laha swi faneleke Tsundzuka: Marito yo ka ya nga vulavuli ya pfumeleriwa Ntlango wa 2: Mindyangu ya Swiluva. • Nyika vadyondzi tibuku ta vona to tirhela • Dirowa xifaniso lexi exit-salelweni kambirhi • Tsala mpfumawulo lowu u lavaka mi dyondza hi wona exikarhi ka xifaniso • Byela vadyondzi ku tsala tiphethali ta xiluva eka marito lama ya sungulaka hi á' na le ka marito lawa ya sungulaka hi 'e'. • Hlamusela leswaku va nga tirhisa marito ya swikombakombani swa mpfumawulo ku va pfuna

	Ntlangu wa 3: Marito lama nga na ncino • Va tivise marito lama ya hetelelaka hi xilandzi – ana • Byela vadyondzi va yingisa marito lawa ya nga ni xilandzi –ana ku fana na : vana, bana, tana, kana, mana, pana • Vula rito vana, kumbe rito buku. • Va byele leswaku loko va twa xilandzi -ana va fanele va yimisa makhudzhu kasi loko rito ri nga ri na xilandzi –ana makhudzhu ya vona a ya langute ehansi Ntlangu wa 4: Ntlangu wa Bingo (ntlangu lowu lemukisaka vadyondzi mpfumawulo lowo sungula • Dirowa swifaniso swa leswi landzelaka exit-salelweni (nomo, voko, meno, tihlo, mufana) • Nyika vadyondzi tibuku ta vona ta migingiriko • Va byele ku avanyisa pheji hi swiphemu swa mune	• Hlaya nongonoko wa marito xikan’we na vadyondzi, CVCV xik: kama, rima, koma, tana • Tiyisisa leswaku vadyondzi va tiva marito na tinhlamuselo ta wona. • Tumbeta rito rin’we endzhaku ka wena • Vavhumbise leswaku i rito rihi leri u ri tum-beteke • Vula mpfumawulo wa rito kutani u ri tsemelela, loko rito kuri kama u ta ku, k/a/m/a/. • Va byele leswaku loko va tiva rito va fanele ku tlakusa voko. • Vutisa mudyondzi loyi a tlakuseke voko leswaku rito i mani. • Kombisa leswi u ri karhi u twananisa mimpfumawulo Xik: k/a/m/a/... kama • Endlisa sweswo hi marito hinkwawo.	• Vadyondzi va nga ha engetela marito ya vona vini na ku engetela tiphethali. Loko xiluva xi ri na tiphethali to tala, xi languteka xi sasekile. • Kombela vadyondzi ku ku hlayela marito lawa va ya tsaleke.

	• Va byele ku hlawula swifaniso swa mune exitsalelweni kutani va swi dirowa eka buloko yin'wana na yin'wana • Byela vadyondzi leswaku u ta vula mpfumawulo wo sungula wa xifaniso eka nongonoko • Loko vadyondzi va ri na xifaniso lexi xi sungulaka hi mpfumawulo wolowo, va fanele ku ba xihambano eka xifaniso xa kona • Loko vadyondzi va bile xihambano eka swifaniso swa hinkwaswo swa mune, va fanele ku vula rito, 'BINGO' • Tiyisisa leswaku mudyondzi loyi a vuleke rito 'BINGO'u endlile swona. • Yanani emahlweni mi tlanga ku kondza loko vadyondzi hinkwavo va vurile rito 'BINGO'.		
Xana u nga wu kam-	• -. sala >tala) hi suse peletwana s- hi ri siva hi peletwana t-		

Xana u nga wu kam- berisa ku yini?	Giredi ya 1	Giredi ya 2	Giredi ya 3
	Ntlangu wa 1: Swa fana kumbe Swi hambanile:- Xiya vadyondzi lava va nga hlamulangiki kahle. Va byeke ku pfula mahlo va vona leswaku va hlamule swona kumbe e,e. Endla mpfumawulo nakambe. Xiya vadyondzi lava va nga hlamulangiki kahle. Va byeke ku pfula mahlo va vona leswaku va hlamule swona kumbe e,e. endla mpfumawulo nakambe	Ntlangu wa 1: Leswi na Leswiya. • Hi kambela loko vadyondzi va kota ku tiva mpfumawulo wa le xikarhi ka rito • Vadyondzi va fanele ku yingisela hi vukheta rito leri va ri twaka va ringeta leswaku i xitwari xihi lexi nga le ka rito Ntlangu wa 2: Xitumbelelani xa marito:- • Kambela loko mudyondzi a kota ku hambanisa na ku hlanganisa mimpfumawulo ku ya hi ntlangu Ntlangu wa 3: Mindyangu ya Swiluva. • Hi kambela loko va kota ku hlanganisa mpfumawulo lowu wu vulavuriwaka na leswi wu tsarisiwaka xiswona	Ntlangu wa 1: Kuma Marito • U kambela loko vadyondzi va kota ku hlanganisa marito hiku wa aka hi nomu na hi ku tsala Ntlangu wa 2: Mindyangu ya Swiluva. • Hi kambela loko va kota ku hlanganisa mpfumawulo lowu wu vulavuriwaka na leswi wu tsarisiwaka xiswona

Xana u nga kombisa ku yini laha ku nga ni kayivela?	Giredi ya 1	Giredi ya 2	Giredi ya 3
	Ntlangu wa 1: Swa fana kumbe Swi hambanile:- Loko mudyondzi a nga koti ku hambanyisa mimpfumawulo ya mbangu Ntlangu wa 2: Xitumbelelani xa Marito:- Loko mudyondzi a nga koti ku hambanisa na ku hlanganisa mimpfumawulo ku ya hi ntlangu Ntlangu wa 3: Marito lama nga na ncino Va fanele ku kota ku hambanisa marito lama ya welaka eka ncino wun'we na lama ya nga weliki kona. Ntlangu wa 4: Ntlangu wa Bingo Hi fanele ku kota ku vona leswaku vadyondzi va kota ku hambanyisa na ku kombisa mpfumawulo wa masungulo.	Ntlangu wa 1: Leswi na Leswiya. Loko vadyondzi va nga koti ku hambanisa mimpfumawulo eka swikhadana leswi va nyikiweke swona. Ntlangu wa 2: Xitumbelelani xa marito:- Loko mudyondzi a nga koti ku hambanisa na ku hlanganisa mimpfumawulo ku ya hi ntlangu Ntlangu wa 3: Mindyangu ya Swiluva. Hi vona loko mudyondzi anga swikoti ku endla marito hi mpfumawulo lowu a nyikiweke eka tiphetalali ta swiluva	Ntlangu wa 1: Kuma Marito Loko vadyondzi va nga koti ku vumba marito hi mimpfumawulo leyi va nyikiweke yona etafuleni. Ntlangu wa 2: Xitumbelelani xa marito: - Loko mudyondzi a nga koti ku hambanisa na ku hlanganisa mimpfumawulo ku ya hi ntlangu Ntlangu wa 3: Mindyangu ya Swiluva. Hi vona loko mudyondzi anga swikoti ku endla marito hi mpfumawulo lowu a nyikiweke eka tiphetalali ta swiluva

Xana u nga va pfunisa ku yini vadyondzi?	Giredi ya 1	Giredi ya 2	Giredi ya 3
	Ntlangu wa 1: Swa fana kumbe Swi hambanile: - Loko vadyondzi va nga si sungula ku tirha hi mimpfumawulo ya marito, va fanele va kota ku tiva ku hambana ka mimpfumawulo ya mbango. Kambisisa leswaku mudyondzi a nga na ku tikeriwa eka ku twa. Ntlangu wa 2: Xitumbelelani xa Marito:- Hi nga va toloveta ku tsemelela mimpfumawulo ya marito evokweni ra vona kutani va tlhela va yi hlanganisa ku vumba rito. Ntlangu wa 3: Marito lama nga na ncino:- Ntlangu lowu wu ta va pfuna ku kombisa na ku hambanisa mpfumawulo ya ku hetelela, lowu nga ta va pfuna ku tsala na ku hlaya. Ntlangu wa 4: Ntlangu wa Bingo Vadyondzi va fanele ku twa mpfumawulo wa masungulo eka marito a nga si sungula ku dyondza ku hlaya na ku tsala mimpfumawulo leyi	Ntlangu wa 1: Leswi na Leswiya. Vula rito nakambe, vutisa loko vadyondzi va lava ku cinca tinhlamulo ta wena Komba vadyondzi rito. Hlamusela vadyondzi loko rito ri ri na /a/ kumbe /e/. Endla nakambe hi mari- to hinkwawo Ntlangu wa 2: Mindyangu ya Swiluva. Vadyondzi va fanele ku dyondzisiwa ku titoloveta ku ehleketa hi mpfumawulo wo karhi na ku tsala marito hi mpfumawulo wolowo. Leswi fanele ku endliwa ku kondza vadyondzi va tolovela Leswi swi ta va pfuna ku tlhantlha na ku ntlawahata marito. Swi va nyika vutitshembi bya ku tsala marito hi vona vini. Tiyisisa leswaku mudyondzi un'wana na un'wana u kota ku hlanganisa mpfumawulo wo vulavula na leswi wu tsarisiwaka xiswona. Ntlangu wa 3: Xitumbelelani xa marito: - Tiyisisa leswaku mudyondzi un'wana na un'wana u kota ku tsemelela na ku hlanganisa mimpfumawulo	Ntlangu wa 1: Kuma Marito: - Ntlangu lowu wu pfuna vadyondzi ku titoloveta ku languta mimpfumawulo wulo, ku hlanganisa mimpfumawulo yo hambana na ku tsala marito lawa va nga wa aka, Vuswikoti lebyi byi pfuna eka ku hlaya na ku tsala. Tiyisisa leswaku mudyondzi un'wana na un'wana u na vuswikoti bya ku hlanganisa mpfumawulo wa ntivo mimpfumawulo na ku aka marito Ntlangu wa 2: Mindyangu ya Swiluva. Vadyondzi va fanele ku dyondzisiwa ku titoloveta ku ehleketa hi mpfumawulo wo karhi na ku tsala marito hi mpfumawulo wolowo. Leswi swi fanele ku endliwa ku kondza vadyondzi va tolovela Leswi swi ta va pfuna ku tlhantlha na ku ntlawahata marito. Swi va nyika vutitshembi bya ku tsala marito i vona vini Tiyisisa leswaku mudyondzi un'wana na un'wana u kota ku hlanganisa mpfumawulo wo vulavula na leswi wu tsarisiwaka
Switirhisiwa	Hikuva leyi i misingiriko ya swanomo, ku laveka switirhisiwa swo kala swi nga talanga. Misingiriko ya Ku Yingisela na ku Vulavula yi katsa ku fambafambisa miri, xik. mfambafambiso wa voko, rintihlo, nkondzo, ku phokotela, ku ba nenge, ku ba madwota, na sw. na sw. Switirhisiwa swa tanihi swipfalo swa mabodlhela kumbe tikonopa swi nga tirhisiwa ku pfuna vadyondzi ku hlaya mapeletwana ku vumba hi marito, na marito ku vumba swivulwa.		

Xana ndzi nga lemukisa ku yini mimbindzimuko?	Ndlela yin'we ya ku lemuka mbindzimuko i ku langutisisa vadyondzi lava nga ta ka va nga twi kahle nhlayo ya mapeletwana eka rito kumbe nhlayo ya marito eka xivulwa.
Tsundzuka	Migingiriko yo tala ya nyanyulo yi nga endliwa hi swanomo hi ku phokotela mapeletwana eka marito na marito eka swivulwa. Vadyondzi va nga pfala mahlo loko va endla migingiriko yo tala ya ndzemuko wa swa xifonoloji. U nga tirhisi marito lawa ya tsariweke kumbe swikombakombani tanihi leswi u ya ka eka mimpfumawulo ku nga ri ndzemuko wa mimpfumawulo.

Ndzemuko wa mpfumawulo

KOTARA	NDZEMUKO WA MPFUMAWULO
Xana i yini?	Xana i yini? Ndzemuko wa mpfumawulo wo endla xiphemu xa ndzemuko wa swa xifonoloji wu tlhela wu vuvulavula hi vuswikoti bya ku twa na ku tirhisa mpfumawulo wun'we eka rito. Xik, rito ro sungula eka bana i /b/; eka hleka l /hl/. Mpfumawulo wo hetelela eka rito hleka i /a/. Loko hi susa /b/ eka bana, hi sala na /ana/.
Xana hikokwalaho ka yini wu ri na nkoka?	I swa nkoka leswaku vadyondzi va kota ku lemuka mimpfumawulo eka mapeletwana ni marito, tanihi $b + a = ba$ Leswi i swa nkoka eka madyondziselo ya mpfukulo eka ririmi ra xialifabete. Vadyondzi va fanele ku lemuka mimpfumawulo eka mapeletwana leswaku va kota ku xiyisisa mpfumawulo wolowo eka mfungho tanihi xiphemu xa ku hlaya. Hambileswi tindzimi ta Xitsonga ti nga na xivumbeko xa ntikelo xa xitwari (V) kumbe mapeletwana na xitwari (CV), vadyondzi va fanele ku kota ku lemuka mpfumawulo eka mapeletwana hi ku ya hi sisitemi ya matsalelo ya xialifabete.
Xana yi dyondzisiwa rini?	Ndzemuko wa mpfumawulo wu fanele wu ndlandlamuxiwa ku suka eka Giredi ya V ku ya fika eka Giredi ya 2. Eka Giredi ya 2 vadyondzi vo tala va fanele ku va va ri na ku twisisa leswaku marito na mapeletwana ya endliwa hi mimpfumawulo. Migingiriko leyi kongomeke ya xifonemiki yi fanele yi va malunghiselelo ya mpfumawulo. Nongonoko lowunene wa mimpfumawulo wu pfuna vadyondzi ku ndlandlamuxa ndzemuko wa mimpfumawulo.

Xana yi dyondzisiwa ku yini?	Ndzemuko wa mpfumawulo wu katsa vuswikoti byo lemuka na ku tirhisa mimpfumawulo eka marito. Ku sungula ndzemuko ka ndlandlamuka, kutani ku landzela ku tirhisiwa. Vadyondzi va fanele ku swi tiva hinkwaswo. Swivulwa swa mune swo hetelela swi komba ku tirhisiwa ka mimpfumawulo eka marito (tanihi: ku twananisa mimpfumawulo, ku susa, na ku siva). • Ku lemuka mpfumawulo ekusunguleni ka rito, xik. Xana i mpfumawulo wihi lowu taka eku sunguleni ka rito baka? = /b/ • Ku lemuka mpfumawulo ekuheteleleni ka rito, xik. Xana i mpfumawulo wihi lowu taka eku heteleleni ka rito baka? = /a/ • Ku twananisa mapeletwana, xik. Xana i mapeletwana wahi lawa u ma endlaka loko u vekela peletwana /v/ na /a/ swin'we? = /va/ • Ku twananisa mimpfumawulo, xik. Xana i rito rihi leri ndzi ri vulaka loko ndzi vulavula hi ku nonoka ku fana na rimpfani: /mmm-aaa-ann-aaa-ann-aaa/ (manana) • Ku susa mimpfumawulo eka rito, xik. Vula rito hleka ri ri hava mpfumawulo /a/ = /hleka/ • Ku siva kumbe ku cincanisa mpfumawulo wun'we hi wun'wana, xik. Vula rito veka. Ri vule na-kambe kambe tirhisa xirhangi /t/ ematshan'wini ya /v/ = teka.
Xana hi nga wu kamberisa ku yini?	Kambela vuswikoti bya vadyondzi bya ku: • Lemuka masungulo na mahetelelo ya mpfumawulo eka rito • Twananisa mimpfumawulo ku endla mapeletwana na mapeletwana ku endla rito • Hambanisa marito eka mapeletwana na ku hambanisa mapeletwana eka mimpfumawulo • Siva mpfumawulo wun'we hi wun'wana eka rito • Lemuka letere leri nga faniki eku sunguleni ka rito eka ntlawa wa marito lawa (xik. bana, buku, pela, baleka) I swa nkoka leswaku u kambela vadyondzi hi un'we wun'we kumbe ntlawa lowutsongo.
Switirhisiwa	Tanihi le ka Ndzemuko wa xifonoloji, Ndzemuko wa mimpfumawulo wu katsa migingiriko ya swano-mo, hikokwalaho ku laveka switirhisiwa swo kala swi nga talanga. Switirhisiwa swa tanihi swipfalo swa mabodlhela kumbe tikonopa swi nga tirhisiwa ku pfuna vadyondzi ku hlayela mimpfumawulo eka mapeletwana na marito.
Xana ndzi nga lemukisa ku yini mimbizimuko?	Vadyondzi a va swi koti ku vula mimpfumawulo eka mapeletwana kumbe marito hi ndlela leyinene. Vadyondzi a va swi koti ku lemuka / ku vula mpfumawulo wo sungula wa peletwana kumbe rito. Vadyondzi a va swi koti ku twananisa mimpfumawulo ku vumba mapeletwana kumbe ku twananisa mapeletwana ku vumba rito. Vadyondzi a va swi koti ku hambanisa (ku tsemelela) marito eka mapeletwana kumbe mapeletwana eka mimpfumawulo.
Tsundzuka	A wu fanelanga ku kopunula marito kumbe maletere kumbe ku tirhisa swikombakombani loko u endla Ndzemuko wa mpfumawulo. U nga pfumelela vadyondzi ku pfala mahlo loko va endla migingiriko yo tala ya Ndzemuko wa mpfumawulo! Loko u tirhisa swikombakombani leswi vadyondzi va faneleke ku languta eka swona, kutani u ya eka mimpfumawulo, ku nga ri Ndzemuko wa mpfumawulo.

Mpfumawulo wa Maletere

Kotara	Mpfumawulo wa Maletere
Xana i yini?	Xana i yini? Leswi swi vula vuswikoti byo kota ku lemuka no hlaya marito hi nkhaqato na hi nkhluluko.
Xana hikokwalaho ka yini wu ri na nkoka?	Loko vadyondzi va ri na vuswikoti bya mimpfumawulo wa maletere va kota ku tirhisa mimpfumawulo ku vumba mapeletwana ni marito . Marito hi wona masungulo yo kota ku vulavula. Hi tirhisa nxaxamelo wa marito eka swivulwa ku humesela miehleketo ya hina leswaku xitshuriwa xi ta twala. I swa nkoka leswaku vadyondzi va kota ku hlaya nxaxamelo wa marito hi nkhaqato na xihatla ku kota ku vumba leswi marito ma vulaka swona loko va ri ku hlayeni. Ndzemuxo wa swa xifonoloji ni ndzemukiso wa mimpfumawulo, vutivi bya maletere ni mimpfumawulo na vuswikoti byo hlanganisa maletere swi endla masungulo ya vutshila byo kota ku hlaya marito. Ku engetela, vadyondzi va kota ku hlayisa emiehlekeweni nxaxamelo wa maletere lawa va ma lemukaka eka marito, na kona leswi swi va pfuna ku tiva marito hi xihatla loko va ri eku ma hlayeni. Hikokwalaho ka ku fuma ka ririmi ra Xitsonga, nxaxamelo lowu wa maletere wu fanele ku fananisiwa na mimpfumawulo leyi humelelaka hi xitalo xik. Xirhangi mu-, xi, swi, swilandzi –ela, -ana, -ile, na swin'wana na swin'wana.
Xana yi dyondzisiwa rini?	Yi dyondzisiwa eka Giredi ya R, 1, 2 na le ka Giredi ya 3

Xana wu dyondzisiwa ku yini?	Hikokwalaho ka ku tiya ka ntumbuluko wa mapeletwana ya Xitsonga, swa pfuna ku tirhisa mapeletwana eku dyondziseni ka ku hlaya ro sungula tani hi biloho ro hlaya mimpfumawulo hi nkhluluko. Hambiswiritano, hi fanele ku tekela enhlokweni leswaku vuswikoti byo kota ku lemuka mapeletwana eka ririmi ra Xitsonga swi koteka eka vuswikoti byo (i) kombisa maletere yo yima ya ri woxe eka mapeletwana, (ii) ku tiva leswaku ya yimele mimpfumawulo yihi, na (iii) ku kota ku yi hlanganisa. Tirhisa marito ya swikombakombana lama tirhisiwaka hi xitalo eka Xitsonga ku vumba vutshila byo kota ku hlaya marito. Tiyisisa leswaku vahlayi va kota ku kombisa mimpfumawulo ya maletere na mapeletwana eka marito. Tiyisisa leswaku vadyondzi va tiva tinhlamuselo ta marito lama va mahlayaka eka swikombakombana. Endzhaku ko tivisa marito lama nga le ka swikombakombana, hlanganisela nxaxamelo wa marito leswaku vadyondzi va ta kota ku dzikisa miehleketo ya vona eku hlayeni ka marito ematshan'wini yo yimbelela marito hikuva ma humelela hi nxaxamelo wo fana. Nghingiriko wo hlaya marito wu nga dyondzisa eka ku Hlaya swin'we na ku hlaya hi ntlawa loku leteriwaka. Loko u ri karhi u endlisa nghingiriko wo hlaya hi ntlawa loku leteriwaka u nga endla leswaku vadyondzi van'wana va titoloveta ku hlaya marito loko van'wana va hlaya switshuriwa hi vambirhimbirhi. Xana hi nga dyondzisa ku yini ndzemukiso wa ximofoloji eka ku hlaya rito: Ku na tindlela to tala to dyondzisa mapeletelo ya mimpfumawulo. Leswi swi na vuxaka na maedlelo ya ntolovelo ya maqhingya yo dyondzisa marito.

Hi wahi maqhinga yo dyondzisa Mpfumawulo wa Maletere	Giredi ya 1	Giredi ya 2	Giredi ya 3
	MEPE WA MIEHLEKETO Tshamisa vadyondzi leswaku va kota ku ku yingisela. 2. Vula mpfumawulo kanharhu u byela vadyondzi va wu vuyelela. 3. Sweswi, byela vadyondzi va languta va yingisela, va kombi xikombakombana xa mpfumawulo loko u ri karhi u wu vula. Vuyelela mpfumawulo kanharhu. 4. Byela mintlawwa ya vadyondzi yo hambana-hambana na hi un'we un'we ku hlaya mpfumawulo wa xikombakombana. 5. Komba vadyondzi swifaniso kumbe swilo leswi sungulaka hi mpfumawulo u byela vadyondzi ku vula mavito ya swilo leswi va swi vonaka. 6. Vutisa vadyondzi ku vula marito man'wana lama sungulaka hi mpfumawulo – vuyelela marito loko vadyondzi va ma vula, u tshikelela mpfumawulo.	MIMPFUMAWULO MARITO YA PUMA Switirhisiwa leswi lavekaka: • Mpfumawulo wu tsariwe eka buloko exitsalelweni. Swileriso swa nomo: 1. Tshamisa vadyondzi leswaku va kota ku ku yingisela. 2. Komba mpfumawulo exit-salelweni u vutisa vadyondzi vo hambana ku wu hlaya. 3. Byela vadyondzi va hlaya marito va tirhisa mpfumawulo (ku nga ha va ekusunguleni ka rito kumbe exikarhi ka rito). 4. Loko va karhi va hlaya rito, va komba ku ri tsala tanihi rito ra puma, u tirhisa mpfumawulo lowu nga eka buloko. 5. Va komba leswaku buloko i miri wa puma, mintila na marito swi fana na milenge ya puma.	MIMPFUMAWULO YA KU AKA NA KU TSHOVELELA MARITO Switirhisiwa leswi lavekaka: • Nongonoko wa marito ya mbitanelo matsariwile eka xitsalelo • Sete ya mimpfumawulo ya maletere hi ntlawa (ma vekiwe ebegeni ya pulasitiki). Swileriso swa nomo: 1. Tshamisa vadyondzi leswaku va kota ku ku yingisela. 2. Nyika ntlawa wun'wana na wun'wana sete ya mimpfumawulo ya maletere hi bege ya pulasitiki. 3. Byela vadyondzi va tirha swin'we va siyerisana ku aka marito yo mbitanelo lama tsariweke exitsalelweni. 4. Sweswi, basisa xitsalelo u byela vadyondzi ku siyerisana ku aka marito ya vona va tirhisa marito ya mpfumawulo. 5. Loko va hetile ku aka marito, va ta matshovelela hi ku ma vula. 6. Fambafamba u pfuna vadyondzi laha swi faneleke.

Xana hi nga wu kamberisa ku yini?	Ku tsala: 1. Byela vadyondzi va pfula pheji ro basa etibukwini ta vona. 2. Va byeli va tsala siku na nhlokomhaka. 3. Lexi landzelaka, byela vadyondzi va tsala mpfumawulo exikarhi ka pheji. 4. Xo hetelela, byela vadyondzi va dirowa 4 ku fika 6 wa mintila yo huma ka mpfumawulo. 5. Vafanele va tsala rito leri tirhisaka mpfumawulo emakumu ka ntila wun'wa- na na wun'wana. 6. Loko vadyondzi va heta hi ku hatlisa, va ta dirowa xifaniso kusuhi	Ku tsala: 1. Basisa xitsalelo u siya mpfumawulo lowu nga ka buloko. 2. Byela vadyondzi va pfula pheji ro basa etibukwini ta vona. 3. Vadyondzi va ta tsala siku na nhlokomhaka: Marito ya Puma, va ta khwatihata nhlokomhaka. 4. Vadyondzi va ta tsala marito ya mune marhendzela 'miri' wa puma ra vona. (Va ta tsala marito ya mune hikuva mapuma ma na milenge ya nhungu.) Ku kombisa /c/ caca /c/ eka cata /p/ eka paka /f/ eka faya	Ku tsala: 1. Byela vadyondzi va pfula pheji ro basa etibukwini ta vona. 2. Vadyondzi va ta tsala siku na nhlokomhaka: Ku aka marito, va ta khwatihata nhlokomhaka. 3. Vadyondzi va ta tsala nongonoko wa mimpfumawulo ya marito lama va nga kota ku ma aka.
Xana u nga lemukisa ku yini laha ku nga ni mimbindzumuko?	• Migingiriko yo twananisa mimpfumawulo • Migingiriko yo yo twananisa mimpfumawulo: xik: h/i/m/a na h/u/m/a Xik: k + amba, f + amba • Migingiriko yo twananisa mimpfumawulo: xik: mpfu/ndla • Migingiriko yo hambanisa swiphemu swa marito hi ku vula mpfumawulo lowu u wu tweke xik: sweka; swe/ka • (ku hambanisa mapeletwana) Huma ; h/u/m/a (ku hambanisa mimpfumawulo) • Migingiriko yo susa • Vula teka yi ri hava te- (nsuso wa peletwana) • Vula hlamba yi ri hava hl (nsuso wa xiphemu lexi nga emahlweni ka xitwari) • Vula teka yi ri hava t- (nsuso wa mpfumawulo)		

Xana u nga va pfunisa ku yini vadyondzi?	Giredi ya 1	Giredi ya 2	Giredi ya 3
	Ntlangu wa1: Swa fana kumbe Swi hambanile: - Loko vadyondzi va nga si sungula ku tirha hi mimpfumawulo ya marito, va fanele va kota ku tiva ku hambana ka mimpfumawulo ya mbango. Kambisisa leswaku mudyondzi a nga na ku tikeriwa eka ku twa. Ntlangu wa 2: Xitumbelelani xa Marito:- Hi nga va toloveta ku tsemelela mimpfumawulo ya marito evokweni ra vona kutani va tlhela va yi hlanganisa ku vumba rito. Ntlangu wa 3: Marito lama nga na ncino:- Ntlangu lowu wu ta va pfuna ku kombisa na ku hambanisa mimpfumawulo wa ku hetelela, lowu nga ta va pfuna ku tsala na ku hlaya. Ntlangu wa 4: Ntlangu wa Bingo Vadyondzi va fanele ku twa mimpfumawulo wa masungulo eka marito va nga si sungula ku dyondza ku hlaya na ku tsala mimpfumawulo leyi	Ntlangu wa 1: Leswi na Leswiya. Vadyondzi va fanele ku tiva ku hambana ka mimpfumawulo /e/ na /a/ Ntlangu wa 2: Mindyangu ya Swiluva. Tiyisisa leswaku mudyondzi un'wana na un'wana u kota ku hlanganisa mimpfumawulo wo vulavula na leswi wu tsarisiwaka xiswona . Ntlangu wa 3: Xitumbelelani xa marito:- Tiyisisa leswaku mudyondzi un'wana na un'wana u kota ku tsemelela na ku hlanganisa mimpfumawulo.	Ntlangu wa 1: Kuma Marito:- Tiyisisa leswaku mudyondzi un'wana na un'wana u na vuswikoti bya ku hlanganisa mimpfumawulo wa ntivo mimpfumawulo na ku aka marito Ntlangu wa 2: Mindyangu ya Swiluva. Tiyisisa leswaku mudyondzi un'wana na un'wana u kota ku hlanganisa mimpfumawulo wo vulavula na leswi wu tsarisiwaka xiswona .

Ku hlaya marito

Kotara	KU HLAYA MARITO
Xana i yini?	Xana i yini? Leswi swi vula vuswikoti byo kota ku hlaya marito hi nkhaqato na hiku hatlisa loko va ri ku hlayeni, na ku lemuka marito yo koma ya ntoloveloo hiku hatlisa ehandle ka ku ma tsemelela hi mapeletwana kumbe mimpfumawulo. (Xik. loko, kambe, mina, hansa, tsala, hlaya). Ku hlaya marito swi humelela eka levhele ya tifonimi, mapeletwana na timofimi, swi pfuniwa hi vutivi bya letere- mpfumawulo, mapeletwana na timofini leti endlaka marito (xik. xirhangi na xilandzi). Mofoloji – wu katsa ku dyondza ntlawa wo karhi wa maletere wu hlangana na nhlamuselo yo karhi. Ririmi ra Xitsonga rifumile hi tisisitimi ta ximofoloji, ri tele hi swirhangi na swilandzi leswi swi engeteriwaka eka xiphemu xa maviti na maendli. Vuswikoti byo tirhisa vutivi bya mofoloji u ri karhi u hlaya ririmi ra Xitsonga i swa nkoka. Vutivi bya Mofoloji byi pfuna vadyondzi ku twisisa marito hi ku tiva nhlamuselo ya swiphemu swa marito. Vadyondzi va fanele ku twisisa leswaku nkarhi wun’wana loko swiphemu leswi swa marito swi hlangana, mimpfumawulo leyi yi nga endla rito, yi nga endla ku cinca eka mapeletelo. Va fanele ku kota ku pfukula marito hi nkhaqato na ku lemuka tinhlamuselo ta swiphemu swa marito lawa. Xik: eka xitwari lexi nga eku heteleleni ka riviti xi n’oka na –ini wa xilandzi. Xi hundzukisa leswi: nsimu + ini = nsin’wini, nsuku + -ini = nsukwini. Xitwari /u/ eka rito / nsuku/ ri n’oka ri hundzukisa leswi/w/.
Xana hikokwalaho ka yini swi ri na nkoka?	Loko vadyondzi va ri na vuswikoti bya mimpfumawulo ya maletere va kota ku tirhisa mimpfumawulo ku vumba mapeletwana ni marito. Marito hi wona masungulo yo kota ku vulavula. Hi tirhisa nxaxamelo wa marito eka swivulwa ku humesela miehleketo ya hina leswaku xitshuriwa xi ta twala. I swa nkoka leswaku vadyondzi va kota ku hlaya nxaxamelo wa marito hi nkhaqato na xihatla ku kota ku vumba leswi marito ma vulaka swona loko va ri ku hlayeni. Ndzemuxo wa swa xifonoloji ni ndzemukiso wa mimpfumawulo, vutivi bya maletere ni mimpfumawulo na vuswikoti byo hlanganisa maletere swi endla masungulo ya vutshila byo kota ku hlaya marito eka ririmi hi sisitimi ya ku tsala ya swa xialifabete. Vadyondzi va kota ku hlayisa emiehleketweni nxaxamelo wa maletere tanihi mapeletwana, timofini leti va ti lemukaka eka marito leswi swi vuriwa mepe wa matsalelo, na kona leswi swi va pfuna ku tiva marito hi xihatla loko va ri ku hlayeni. Hikokwalaho ka ku fuma ka ririmi ra Xitsonga, nxaxamelo lowu wa maletere wu fanele ku fananisiwa na mimpfumawulo leyi humelelaka hi xitalo xik. Xirhangi mu-, xi-, swi-, swilandzi –ela, -ana, -ile, na swin’wana na swin’wana. Eka tindzimi ta Xintima na ririmi ra Xibunu, vuxaka exikarhi ka letere na mpfumawulo wa rona swi vekiwile erivaleni. Swa olova ku dyondza vuxaka exikarhi ka letere na mpfumawulo eka tindzimi leti vuxaka bya kona byi nga erivaleni ku fana ni tindzimi ta Xintima hikuva maletere man’wana a ma cinci ma yimela mpfumawulo wun’we minkarhi hinkwayo.

Xana ku dyondzisiwa rini?	Ku hlaya marito swi sungula eka Giredi ya 1 laha vadyondzi va kumaka vutivi bya vuxaka bya letere na mpfumawulo. Vadyondzi va fanele ku kota ku tihlayela marito na ku hlaya marito eka xivulwa. Vadyondzi va fanele ku hlaya hi nkholuko eka ku hlaya marito eka tigiredi ta le hansi. Eka Giredi ya V vadyondzi va tala ku dyondzisiwa maletere lama ku sunguriwaka ha wona eka mavito ya vona naswona vadyondzi va tolovela switwari na mimpfumawulo leyi tirhisiwaka hi xitalo ku fana na m, l, v, n. Hambiswiritano, eka Giredi ya 1 hi dyondzisa vuxaka exikarhi ka letere na mimpfumawulo, ku katsa switwari, mimpfumawulo yo yima yi ri yoxe na switwalana swo fana na bh, ph, th, kh, lw, hl, na swin'wana na swin'wana. Mimpfumawulo yinharhu yi nga tirhisiwa eku sunguleni ka Giredi ya 2, kambe hi nkarhi walowo vadyondzi va fanele ku va na vutivi byo antswa bya nawu wa tialifabete naswona va fanele ku va na vulawuri bya mimpfumawulo ya switatisi swo tika. Hikokwalaho ka matsalelo yo hlangana no nonoha ka mimpfumawulo ya switatisi, a swi olovi ku dyondza marito ya Xitsonga hi nkholuko. Loko vadyondzi va nga ri na vutivi bya maletere na mimpfumawulo na ku matirhisa ku vumba marito, hikwalaho dyondzo ya mimpfumawulo yi fanele ku tshikileriwa eka Giredi ya 1.
Xana ku dyondzisiwa ku yini?	Hikokwalaho ka ku tiya ka ntumbuluko wa switwalana swa tindzimi ta Xintima, swa pfuna ku tirhisa switwalana eku dyondziseni ka ku hlaya ro sungula tanihi biloho ra nkholuko ro pfukula marito. • Ku kota ku lemuka mapeletwana, vadyondzi va fanele ku (i) lemuka letere eka mapeletwana, (ii) tiva leswaku mimpfumawulo yi yimele yini, na (iii) ku twanansa mimpfumawulo. • Dyondzisa marito yo voniwa lawa ya tolovelekeke ku fana na tana, ehenhla, hinkwavo na sw. na sw. U tirhisa swikombakombani. Tiyisisa leswaku vahlayi va kota ku lemuka mimpfumawulo ya maletere eka marito. Tiyisisa leswaku vadyondzi va tiva tinhlamuselo ya marito lawa va ma hlayaka eka swikombakombani. Vadyondzisi va nga nyika vadyondzi minongoloko ya marito leswaku va titoloveta ku hlaya, va endla na migingiriko yo tanihi “ndzi nyika xikombakombani lexi nga na rito saseka kumbe mina”. Marito lawa i marito lawa ya tolovelekeke swinene naswona va fanela ku ma tiva hiku ma langutisa naswona ya nga va pfuna eka mpfukulo. Hi ku lemuka marito lawa ya humelelaka ko tala hi ku tiendlekelela “hi ku languta”, nkinkhi wu nga nyikiwa eka ku pfukula na le ka ku twisisa marito yo leha lawa ya nga na timofini to hlangana hlangana eka swivulwa. • Endzaku ka ku tivisa marito eka swikombakombani, hlanganisela nongoloko wa marito ku tiyisisa leswaku vadyondzi va hlaya marito ku nga ri ku ma bela enhlokweni hi nxanxamelu lowu ehleketerisaka. • Migingiriko ya ku hlaya marito yi nga endliwa eka mimpfumawulo, Ku hlaya swin'we na Ku hlaya hi ntlawa lowu leteriwa. Loko mudyondzisi a ri karhi a endla ngingiriko wa ku hlaya hi ntlawa lowu leteriweke, a nga kondletela vadyondzi ku titoloveta ku hlaya swin'we marito na switshuriwa hi vambirhimbirhi.

Xana yi dyondzisiwa ku yini?

Xana yi dyondzisiwa ku yini mofoloji eka ku hlaya marito.

Ku na tindlela to hambana hambana to dyondzisa mpfukulo wa timofini. Leswi swi fambisana na maqhinga yo toloveleka yo dyondzisa vutshila bya ku lwa na marito lebyi byi katsaka ku lemuka swiphemu swo hambana swa marito kumbe timofini eka marito. Maqhinga yo dyondzisa mofoloji ya katsa:

- **Ku lemuka rimitsu**, ngopfu ngopfu eka marito yo leha. Leswi swi vula ku humesela erivaleni rimitsu, xik.

Xitsonga	Hu- m -elerisa, tsema- kany -isa Ndza famba, etafuleni , ximutana
Sotho	Ke a tsamaya , tafoleng , motsana

* Hikuva ririmi ra Xitsonga ri tsariwile hi marito lawo hangalaka, swa olova ku vona rimitsu. Ku hambanyisa rimitsu swi ni nkoka eka tinxaka ta tindzimi ta Xinguni, laha timofini tifaneleke ku lemukiwa. Rimitsu ri ta vumbiwa hi riendli kumbe hi riviti. Lexi i xiphemu lexi khomaka nhlamuselo leyinene ya rito. Hi ku hlaya rimitsu hi ku ri languta vadyondzi va fanele ku langutisisa swiphemu leswintsongo leswi tekaka xiave eka nhlamuselo ya xona. Leswi swi endla vadyondzi va hlaya hi ku hatlisa.

- **Madyondziselolo ya swirhangi ni swilandzi swo voniwa;**

Swirhangi na swilandzi swo voniwa swi nga tivisiwa. Timofini to hambana hambana ti nga hlovohatiwa eka marito ku dyondzisa nkarhi lowu nga hundza, nandzulo na swin'wana na swin'wana

- Swirhangi: **mu-va, ri-ma-, xi-swi, yi-ti**
- Swilandzi: **-ti, -twa, -bya, -tiho, -sala,**

Xikombiso, Vadyondzisi va fanenele ku tekela enhlokweni leswaku vadyondzi a va cincin nkarhi wa maendli: 'Namuntlha hi ta languta xilandzi **-ile**, Xikombiso. Tsarile, hetile, swekile, hlambile, tshamile na swin'wana na swin'wana.

- Mudyondzisi a nga ha hlayela vadyondzi xitori lexi tsariweke hi mofini wa nkarhi lowu nga hundza. U byela vadyondzi ku ba mavoko loko va twa mpfumawulo -ile.
- U nga byela vadyondzi ku kombisa laha ku nga na xilandzi xa mofini -ile eka ndzimana hi ku khwatihata rito eka xivulwa lexi hlanganisiweke hi minkarhi hinkwayo loko va yi vona eka xitori. Hi ku endla leswi vadyondzi va ta dyondza ni ku kombisa timofini eka ndzimana leyi hlanganisiweke.

	• Ku tekela enhlokweni mpfumelelano wa vutwananisi Ku tlula eka Xirhangi na Swilanzi sisitimi ya mpfumelelano wa vutwananisi yi fanele ku dyondzisa hi ku hetiseka eka vadyondzi hambi leswi yi taka hi ntumuluko eka ririmi ra vona ra swanomo. xik. Manana u swekile. Vafana va tlanga. • Swichupuchupu Loko vadyondzi va toloverile ku lemuka timofini, mudyondzisi a nga komba vadyondzi leswi va nga tivisaka swona 'swichupuchupu' swa swiphemu swa marito loko va hlaya, xik. Ndzi ya kumbe a ndzi yi. Swichupuchupu swi pfuna ku hlaya marito, muhlayi a nga tirhisa tipatironi ta marito ku pfukula marito yo leha. I swa nkoka leswaku mudyondzisi a nyika vadyondzi nkarhi wo enela wa ku ti toloveta vutshila bya ku lwa na marito. Hi ku komisa vutshila bya ku lwa na marito eka marito yo hlaya swi vumba hi vuswikoti bya • (i) Ku lemuka letere eka mapeletwana, • (ii) Ku tiva leswi mpfumawulo wu yimeleke swona • (iii) Ku kota ku switwananisa eka mapeletwana. • Ku tirhisa mapeletwana ku pfukula • Ku tirhisa vutivi bya mofoloji ku tiva nxaxamelo lowu tolovelekeke wa mpfumawulo tani hi xilandzi k u m b e xirhangi, na ku lemuka xifungho xa mpfumelelano wa vutwananisi, xifungho xa vun'wini, rimitsu ra riendli, xifungho xa nkarhi, na swin'wana na swin'wana. Eka ku endla migingiriko ya ndzemukiso wa ximofoloji vadyondzi va ta ta lemukisiwa timofini eka switshuriwa leswi hlanganaka.
Xana u nga ku kamberisa ku yini?	Kambela vuswikoti bya vadyondzi bya: • Ku hlaya marito yo toloveleka hi ku tirhisa swikombakombana. Leswi swi nga endliwa hi mintlawo leyintsongo kumbe hi wun'we wun'we • Ku hlaya marito u tirhisa chati ya xikambelwana xa EGRA hi minete yin'we (Nhlayo ya marito ya ya hi ririmi na giredi. Sungula hi yo koma, yo olova kambe u tiyisa leswaku u nghenisa marito layo leha eka chati). Leswi swi fanele ku endliwa hi wun'we wun'we. • Ku lemuka timofimi hi ku va vutisa ku lemuka swiphemu swa marito eka marito yo leha hi swanomo.

Switirhisiwa	• Swikombakombani leswi nga na marito lama tolovelekeke ya Xitsonga, xik. loko, mina, famba, tshama na man'wana na man'wana. • Swikombakombani leswi nga na timitsu to hambana hambana, swirhangi na swilandzi eka vadyondzi ku aka timofoloji hi marito yo tika, xik. A hi languteni riviti leri: muti. Peletwana ra ku sungula. mu-, i xirhangi, kasi ra vambirhi, -ti, i nsinya wa rito lowu endliwaka hi rimitsu tni xilandzi i. Mufana Mu i xirhangi -fan -a wo hetelela i xilandzi (Xiphokama P. 127)
Xana ndzi nga lemukisa ku yini mimbindzimuko?	• Mudyondzi a nga swikoti ku hlaya marito yo koma kumbe yo toloveleka hi ku hatlisa (2 -3 ya mapeletwana) Mudyondzi a nga swi koti ku tirhisa vutshila bya ku lwa na marito loko a hlangana ni marito lamantshwa kumbe marito yo leha swinene. • Mudyondzi u chupula chupula marito hi ndlela leyi hoxekeke ematshan'weni ya ku tirhisa mindzelekano ya timofini, xik. Mudyondzi u hlaya a ku [man] [a] ematshan'weni ya [ma][na][na], kumbe a hlaya rito a ri karhi a peleta xik. [s] [e] [s] [i] ematshan'weni ya [sesi]. Loko ndzemukiso wa mofoloji wu vevuka kumbe wu nga tiyangi, vadyondzi va nga ha tsandzeka hi makambeleso ya swanomo wa swiphemu swa marito kufana na: ku tirha na mutirhi, sweka na musweki → nhlamulo leyi languteriwaka i musweki.
Tsundzuka	Rimitsu eka rito ri nga cinca mpfumawulo lowu nga endlaka leswaku swi nononhwa ku ri lemuka Tsundzuka leswaku timofini ti nga akiwa hi tindlela to hambana naswona ta ku hambana hi matwariselo ya rito leswi cincaka nhlamuselo eka xivulwa, xik. mavele ya manana ya tele hi masi kumbe mavele ya manana ya tele ensin'wini.

Kotara	Ku hlaya swa nomo hi nkholuko
Xana i yini?	Xana i yini? Ku hlaya swa nomo hi nkholuko swi vula vuswikoti byo hlaya switshuriwa hi ku olova na nkhaqato, hi thoni leyi fambelanaka, mahikahatelo lamanene ni matitwelo. Mahlayelo lawa ya fana ni loko munhu a vulavula. Ku hlaya swi va swo miyela. Ku hlaya hi swanomo i ndlela leyi vadyondzi va ti tolovetaka ku hlaya na vadyondzisi va kambelaka ku ya emahlweni eka ndlandlamuko wa vona wa ku hlaya. Loko vadyondzi va lemuka marito lawa ya tirhisiwaka ngopfu, na ku tirhisa vutivi bya vona bya mpfumawulo na letere ku hlaya marito lamantshwa, vandlandlamuxa ku hlaya swanomo hi nkholuko. Ku hlaya swanomo hi nkholuko ku na swiphemu swinharhu: (i) nkhaqato, (ii) rivilo na, (iii) ntivo mphato (ku hlaya hi thoni leyinene na matitwelo). Nkhaqato: I swa nkoka leswaku vadyondzi va pfukula na ku lemuka marito hiku hetiseka. Loko va nga swikoti ku hlaya hi nkhaqato, swi nga cinca nhlamuselo ya leswi va swi hlayaka, xik. Loko munhu a hlaya 'ndza mi rhandza' ematshan'weni ka 'ndza yi rhandza' eka Xitsonga, munhu a nga kuma nhlamuselo leyi nga riki yona ya leswi a swi hlayaka. Rivilo: Leswi swi vula ku hlaya hi nghingiriko na hi rivilo leri faneleke (malembe lawa ya ringaneleke, levhele ya giredi), ku nga ri hiku nonoka, rito hi rito. Rivilo leri vadyondzi va hlayaka hi rona, eka levhele ya giredi ya vona ri kombisa vutivi bya vona bya mpfukulo na laha mpfukulo wa vona wu tiendlekelelaka ha kona. Mpfukulo wu lava ku tekeriwa enhlokweni na ku tsundzuka - loko mpfukulo wu tiendlekelela hi woxe, u ta tsundzuka hiku hatlisa na ku tsundzuka leswi va swi dyondzeke. Tindzimi ta Xingoni ti tirhisa ririmi ro hlanganisiwa hi ndlela ya sisitimi ya matsalelo yo hlanganisa. Ti na marito yo leha swinene ku tlula Xinghezi. Leswi vulaka leswaku, milawu ya ku hlaya swanomo hi nkholuko yi ta nonoka eka tindzimi ta Xingoni, tanihi hi Xitsonga loko hi pimanisa na Xinghezi xi na marito yo tala yo koma lawa ya nga hlayiwaka hiku hatlisa. Ntivo-mphato: Leswi swi vula ku hlaya hi matitwelo na hi ndlela ya ntumbuluko, ku fana na mavulavulelo, swichupuchupu eka swivulwa hi ndlela yo karhi yo fanela na ku wisa laha swi faneleke (xik. endzhaku ka hiko). Mudyondzi loyi a hlayaka hi Ntivo-mphato u tala ku twisisa xivulwa a tlhela a hlawula mavulavulelo lamanene na nhlamuselo. Ntivo-mphato i wa nkoka eka tindzimi ta xintima hikokwalaho ka swihlawulekisi swa tona swa ntvalo. Xikombiso, rito <i>matimba</i> leri nga na tinhlamuselo timbirhi ku ya hi thoni: Leswi vulaka 'ntamu' kumbe ya ku dyiwa (yo fana na mova).

Xana hikokwalaho ka yini swi ri na nkoka?	Xana hikokwalaho ka yini swi ri na nkoka? Nkhuluko eka ku hlaya i buloho exikarhi ka mpfukulo na ku hlaya hiku twisisa. Ku hlaya swanomo hi nkhuluko swikomba vuxaka eka ku hlaya hi ntwisiso. Ku kota ku hlaya hi nkhuluko i swa nkoka eka ku hlaya. Loko vadyondzi va nga ri vahlayi va nkhuluko, va ta tikeriwa ku twisisa leswi va swi hlayaka na 'ku hlayela ku dyondza' swi hundzuka ntirho wo ka wu nga koteki. Leswi swi vanga hi leswaku ku hlaya hi ku nonoka na hi rito hi rito swi tekaka nkarhi wo tala wa miehleketo na ku tsundzuka. Leswi swi vulaka leswaku a ku na nkarhi wo tala wa ku tekela enhlokweni nhlamuselo. Vahlayi lava va hlayaka hiku nonoka va tala ku endla swihoxo swo tala. Hi ku titoloveta, vahlayi lavatsongo va tala ku va vahlayi lavanene. Va sungula ku pfukula mimpfumawulo na marito hiku hatlisa, na rivilo ra vona ra tlakuka. Loko mpfukulo wa vona wu sungula ku tiendlekelela, na miehleketo ya vona yi sungula ku kota ku hlaya hiku twisisa. Ntirho lowukulu wa vadyondzi va Xiyimo xa Masungulo i ku ndlandlamuxa vadyondzi va ku hlaya hi nkhuluko loko lembe ri hela eka Giredi ya 3. Loko vadyondzi va nga hlayi hi nkhuluko va ta kuma ku tikeriwa loko va ya eka Xiyimo xa le Xikarhi naswona swi ta nonoha ku va va twisisa.
Xana swi nga dyondzisiwa rini?	Hambileswi vadyondzi va ha dyondzaka ku pfukula eka Giredi ya 1, ku hlaya hi nkhuluko ku fanele ku sungula exikarhi ka Giredi ya 1 hi mpfukulo wa switshuriwa swo olova. Ku hlaya ka swanomo ku fanele ku tekeriwa enhlokweni eka Giredi ya 2 na 3. I swa nkoka ku nyika vadyondzi migingiriko ya swa nkhuluko eka Giredi ya 3 leswaku va ta kota ku hlaya eka Xiyimo xa le Xikarhi loko va sungula 'ku hlayela ku dyondza' eka tibuku ta vona ta switshuriwa. Vadyondzisi va fanele ku dyondzisa swiletelo swa mimpfumawulo timinete to ringana 15 eka vahlayi lava va tikeriwaka eka Giredi 2 na 3 masiku hinkwawo leswaku vadyondzi va ta kota (i) ku ndlandlamuxa vutivi bya mpfumawulo wa maletere na (ii) leswaku va ta kota ku twananisa na ku avanyisa maletere eka mapeletwana, na mapeletwana eka marito. Nkhuluko wu nga ka wu nga ndlandlamuki handle ka vutshila lebyi eka Xiyimo xa Masungulo.

Xana yi dyondzisiwa ku yini?	Ku hlaya swa nomo hi nkholuko a hi ku dyondzisa vadyondzi leswaku va hlaya hiku hatlisa, kambe vadyondzisi va fanele ku va swikombisa eka vadyondzi, hiku va komba thoni leyinene ya mahlayelo ya ntumbuluko na ku endla leswaku ku hlayela ehenhla ku twala hi ntumbuluko ku fana na ku vulavula ririmi. Ku tlakuka eka ku hlaya swanomo hi nkholuko swi fikeleleka hiku titoloveta, hi ku hlaya switshuriwa (tanihi tindzimana leti nga na switori ku nga ri swivulwa ntsena). • Kombisa ku hlaya hi nkholuko eka vadyondzi masiku hinkwawo leswaku vadyondzi va va vahlayi va nkholuko. Loko va nga humelerisiwi eka mahlayelo lamanene, va nga ka va nga swikoti ku va vahlayi lavanene. Leswi swi ta va pfuna leswaku va kota ku dyondza ku tirhisa marito ya vona ku twisisa leswi va swi hlayaka. Mudyondzisi a nga endla leswi eka ku hlaya swin'we, ku hlayela ehenhla na ku hlaya hi ntlawa loku leteriweke. • Pfuno vadyondzi ku lemuka timofini eka marito ku fana na swirhangani na swilandzi. • Endla vadyondzi va tekela enhlokweni ku hikahata ngopfu ngopfu loko va hlaya switori. • Endla vadyondzi va tekela enhlokweni nkhaqato na ntivo-mphato loko va hlaya. • Va lulamise hi ndlela leyinene nkarhi hinkwawo.
Xana hi nga swi kamberisa ku yini?	• Tirhisa makambeleo ya nkamafundza ku kambela vuswikoti bya vadyondzi byo hlayela xitshuriwa ehenhla na hi goza lerinene (ku nga riku hlaya rito hi rito), na hi ndlela leyi swi nga ta twala ku fana na loko munhu a vulavula hi rito ra yena ra ntumbuluko. • U nga yingisela vadyondzi loko va hlayela ehenhla switshuriwa hi nkarhi wa Ku hlaya hi ntlawa lowu wu rhangeriweke na ku languta leswaku i marito mangani lawa mudyondzi a nga ya hlayaka hi minete. • Ku kambela mahlayelo ya vadyondzi ya ku hlaya swanomo hi nkholuko u nga tirhisa ndzimana ku hlaya (kwalomu ka 2-3 wa tindzimana hiku leha), pima ku hlaya vona hi minete, tiva nhlayo ya marito lawa va nga ma hlayaka yo hoxeka, kutani u susa nhlayo ya swihoxo eka ntsengo wa marito lawa va nga wa hlaya kahle hi minete. Leswi swi ta va nyika nkutlunyo wa marito lawa ya nga hoxekangiki hi minete. Leswi swi fanele ku endliwa hi wun'we wun'we. Loko u kambela ku hlaya swanomo hi nkholuko ekusunguleni ka lembe (eka Giredi ya 2 na 3) kutani u hlayisa rhekhoda ya minkutlunyo ya vona, kutani u ta tlhela u va kambela nakambe hi kotara ya vunharhu kutani u xiya loko ku hlaya ka vona hi nkholuko ku tlakukile.
Switirhisiwa	• Tibuku ta switori • Tikarata ta ku hlaya • Tibuku to hlaya leti ti hlawuriweke ku ya hi vuswikoti bya vadyondzi

Xana ndzi nga lemukisa ku yini mimbindzimuko?	Vadyondzi va hlaya hiku nonoka swi nga fambelani na levhele ya malembe ya vona na giredi. Vadyondzi va hlaya rito hi rito hiku nonoka na ku peleta ematshan'wini yo hlaya marito hi thoni ya ntumbuluko. Mudyondzi a nga koti ku hlaya hi nkhluluko, u hlaya a tlhela a vuyelela marito kumbe a hlaya rito rin'we ko tala. Vadyondzisi va 'hlaya hiku vukula', leswi vulaka leswaku vadyondzi va kota ku pfukula kambe a va twisisa leswi va swi hlayaka. Eka swiyimo swo tani, tirhisa switshuriwa swo olova u endla leswaku va titoloveta ku pfukula (mimpfumawulo na ku hlaya marito).									
Tsundzuka	Vadyondzi van'wana va ehleketa leswaku ku hlaya hi nkhluluko swi vula leswaku vadyondzi va hlaya hi ku hatlisa. Xikongomelo xa ku hlaya hi leswaku vadyondzi va fanele va hlaya hi nkhluluko na ku twisisa. Mudyondzisi u fanele ku kongoma eka nkhaqato na thoni, na ku nyika vadyondzi nkarhi wo tala wa ku ti toloveta ku hlaya. Rivilo ri tlakuka hiku titoloveta. Tindzimi ta Xingoni ti tirhisa ririmi ro hlanganisiwa hi ndlela ya sisitimi ya matsalelo yo hlanganisa. Ti na marito yo leha swinene ku tlula Xinghezi. Leswi vulaka leswaku, milawu ya ku hlaya swanomo hi nkhluluko yi ta nonoka eka tindzimi ta Xingoni, tanihi hi Xitsonga loko hi pimanisa na Xinghezi lexi xi nga na marito yo tala yo koma lawa ya nga hlayiwaka hiku hatlisa.									
Mpimo wa Ku hlaya swa nomo hi nkhluluko	Ndzavisiso wu endliwile eka Ku hlaya swanomo hi nkhluluko hi Xinghezi leswi nga endla leswaku swikoteka ku veka mpimo wa Ku hlaya swanomo hi nkhluluko eka giredi yin'wana na yin'wana ya ku hlaya Xinghezi, xik. Emakumu ka Giredi ya 3 vadyondzi vo tala lava dyondzaka Ririmi ra le Kaya ra Xinghezi va fanele ku kota ku hlaya kwalomu ka 90 -107 wa marito hi minete. Loko va hlaya hiku nonoka, ntwisiso wa vona wu ta va wa xiyimo xa le hansi naswona va ta tikeriwa eka Xiyimo xa le Xikarhi. Hambiswiritano, mahlayelo ya swanomo hi nkhluluko ya ta hambana na tindzimi, ku ya hi matsalelo ya ririmi na swivumbeko swa ririmi rero. <table border="1" data-bbox="544 1312 1517 1458"> <thead> <tr> <th>Emakumu ka Giredi ya 1</th> <th>Emakumu ka Giredi ya 2</th> <th>Emakumu ka Giredi ya 3</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td>18 wshm</td> <td>40 wshm</td> <td>45 wshm</td> </tr> <tr> <td>Mpimohenhla wa 45 wshm</td> <td>Mpimohenhla wa 56 wshm</td> <td>Mpimohenhla wa 68 wshm</td> </tr> </tbody> </table> Tafula leri ri kombisa avhareji ya ku hlaya swanomo hi nkhluluko eka levhele ya giredi yin'wana na yin'wana. Ku na vadyondzi van'wana lava hlayaka ku tlula vadyondzi kulobye lava fikelelaka mahlayelo ya le henhla eka levhele ya giredi ya vona, ku tlhela ku va na van'wana lava hlayaka hi ku nonoka ehansi ka levhele ya giredi ya vona. Mpimo henhla wa tsakisa tanihiloko wu komba leswi vadyondzi lava hlayaka hi mfanelo eka giredi yin'wana na yin'wana va nga kumaka swona. U ta vona ku tlakuka eka ku hlaya swanomo hi nkhluluko exikarhi ka Giredi ya 1 na Giredi ya 2 loko vadyondzi va ya va khuluka eka ku hlaya ka vona. Vangwa leri va ka kona exikarhi ka Giredi ya 2 na Giredi ya 3 ri va rintsongo. Switolovelekile leswaku ku hlaya hi nkhluluko swi tumbuluxiwa eka ndlandlamuxo wa ku hlaya wa masungulo.	Emakumu ka Giredi ya 1	Emakumu ka Giredi ya 2	Emakumu ka Giredi ya 3	18 wshm	40 wshm	45 wshm	Mpimohenhla wa 45 wshm	Mpimohenhla wa 56 wshm	Mpimohenhla wa 68 wshm
Emakumu ka Giredi ya 1	Emakumu ka Giredi ya 2	Emakumu ka Giredi ya 3								
18 wshm	40 wshm	45 wshm								
Mpimohenhla wa 45 wshm	Mpimohenhla wa 56 wshm	Mpimohenhla wa 68 wshm								

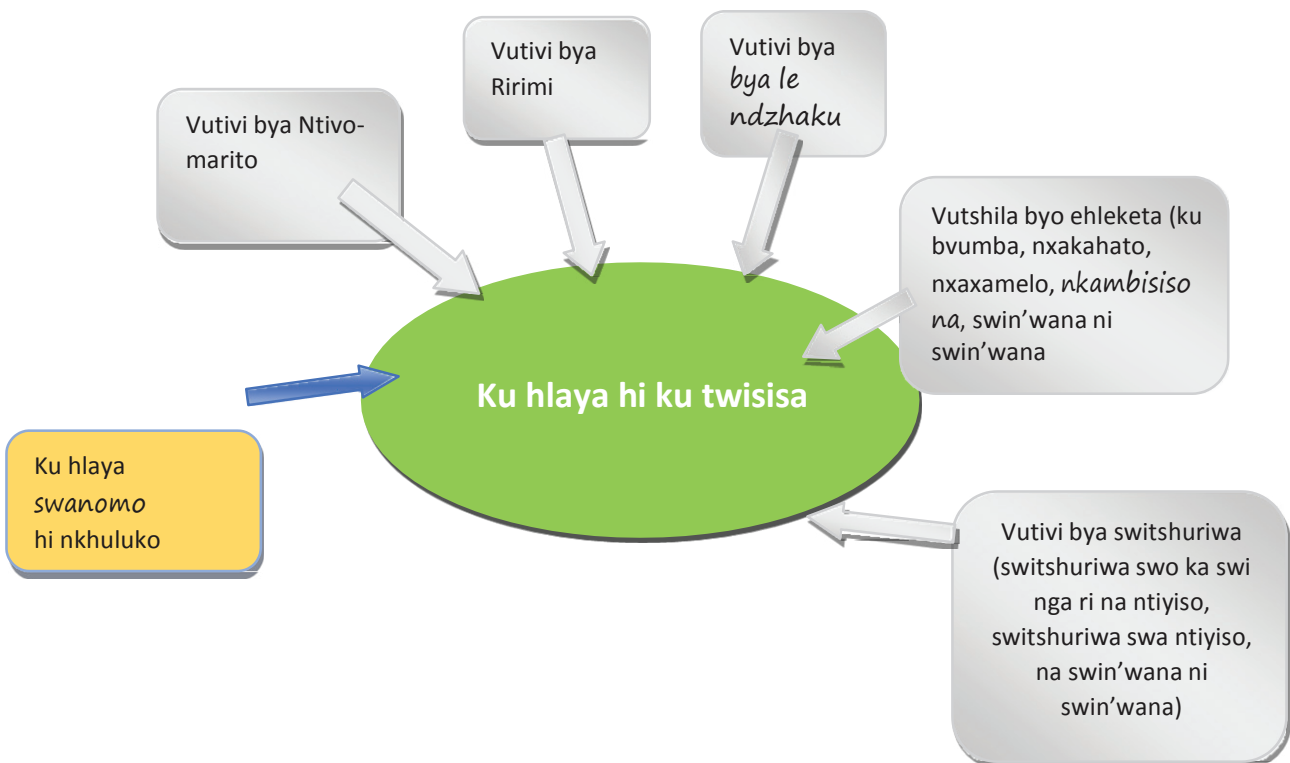
Xana hi swihi swiphemu swanomo swa nkholuko?	Ku hlaya swanomo hi nkholuko swi na swiphemu swinharhu: 1) Ku hetiseka 2) Ku hatlisa ni 3) ni ku hlaya hi thoni leyi lavekaka ni matitwelo. Swi ni nkoka leswaku vadyondzi va twisisa ni ku lemuka marito hi ku hatlisa hi ndlela leyi faneleke. Loko swi nga hetisekanga swi nga cinca nhlamuselo ya xitshuriwa lexi hlayiwaka. Xikombiso. Loko n'wana a hlaya a ku ndza mi rhandza hi Xitsonga, u ta kuma nhlamuselo leyi nga riki yona eka leswi a swi hlayeke. Ku hlaya hi ku hatlisa swi vula ku hlaya hi ndlela leyi faneleke (leyi ringaneleke malembe ya vona/levhele ya giredi), ku nga ri hi ku nonoka, rito hi rito. Xitsonga i ririmi leri nga na nongonoko wa marito lawa ya nga ni mahlanganisi, swirhangi ni swilandzi leswi humaka eka nsinya wa rito leri nga na ntivo matsalelo, ri na marito yo leha ku tlula ya Xinghezi. Hikokwalaho ku hlaya swa nomo hi nkholuko eka ririmi ra Xingoni ku fana ni Xitsonga swi hambanile swinene na Xinghezi hikuva ku ni marito yo koma lawa ya nga hlayiwaka hi ku hatlisa. Ku hlaya hi thoni leyi lavekaka ni matitwelo i swa ntumbuluko, ku hlaya switshuriwa hi swichupuchupu hi tindlela leti faneleke, u yima laha swi faneleke (Xikombiso. Endzhaku ka hiko). Ku hlaya hi thoni leyi lavekaka ni matitwelo swi kombeta loko mudyondzi a twisisa leswi a swi hlayaka. Ku hlaya hi thoni leyi lavekaka ni matitwelo s wa nkoka eka ririmi ra Xitsonga hikokwalaho ka mavulavulelo kumbe matwariselo na thoni. Xikombiso, rito mavele ri na tinhlamuselo to hambana Xikombiso: Kokwana u byarile mavele ensin'wini. N'wana u mama mavele ya manana. Vafana va wele endzeni ka nsele. Mukhalabye u na nsele; u tsona Ximanga masi.
Xana ku dyondzisiwa rini?	Leswi swi nga koteka hi ku hlaya hi ntlawa lowo leteriwa, Ku hlaya hi vambirimbiri ni ku hlaya hi ku vuyelela eka mintlawa leyintsongo. Leswi vadyondzi vo tala va ha dyondza hi ku peleta eka Giredi ya 1, ku hlaya hi nkholuko swi nga sunguriwa kahle eka Giredi 2 na 3. Swi ni nkoka ku hlaya hi nkholuko eka Giredi ya 3, ku lulamisela vadyondzi ku suka eka Tidyondzo ta masungula ku ya eka Tidyondzo ta le Xikarhi, loko va fanele va sungula 'ku dyondza na ku hlaya' eka tibuku ta vona. Loko mudyondzi a ha ri na vadyondzi lava va tsandzekaka ku hlaya eka Giredi ya 2 na 3 lava hlayaka hi ku nonoka, a tlhelele eka swilaveko swo hlaya. Dyondzisa mpfumawulo timinete to ringana 15 masiku hinkwawo ku tshikelela leswaku vadyondzi va ndlandlamuxa (i) Ntivo-mpfumawulo (ii) Va nga endla migingiriko yo twanansa mipfumawulo ni migingiriko yo hambanisa swiphemu swa marito, ku aka mapeletwana leswaku ya endla mipfumawulo, mipfumawulo ku endla marito. Ku hlaya hi nkholuko swi nge endleki ehandle ka swikili leswi tsariweke laha ehenhla.

Xana ku dyondzisiwa ku yini?	• Kombisa mahlayelo ya nkholuko eka vadyondzi masiku hinkwawo. Loko va nga fikeleli ku kombisa mahlayelo lamanene, Va nge swikoti ku va eka levhele ya vuswikoti ni ku va vahlayi va xiyimo xa le henhla. Leswi swi pfuna vadyondzi ku tirhisa marito ya vona ku hlaya switshuriwa hi ku twisisa. U nga endla leswi hi ku hlaya swin'we, Ku hlayela ehenhla ni ku hlaya hi ntlawa lowo leteriwa. • Pfuneta vadyondzi ku kombisa swiphemu swa mofoloji eka marito lawa ya nga ni swirhangi Xikombiso: xirhangi: mu-, ma-, mi-, ri-, xi- Sw ni swilandzi –ile, -ana, -nyana, -ini) Swi va pfuna leswaku va va ni ntwisiso wa ntivo marito lawa ya tirhisiwaka ngopfu hi ku hatlisa, leswi endlaka leswaku va dyondza ku hlaya hi nkholuko. • Nyika vadyondzi mbuyelo lowu faneleke hi minkarhi hinkwayo hi ndlela leyinene no va seketela. Loko va hlaya swin'we va peleta ku fana na risimu ra chela, va vutisi: xana swi twala swi ri swa ntumbuluko? Xana swa twisiseka? Hlaya ...
Xana u nga lemukisa ku yini laha ku nga ni mimbindzimuko?	• A nga swikoti ku hlaya hi nkarhi lowu pimiweke, xikombiso: ku hlaya mpfumawulo wa maletere, ku hlaya marito, ku hlaya ndzimana ni ku hlamula swivutiso swa xikambela ntwisiso eka EGRA. • Ku tikeriwa ku vona marito lawa ya tirhisiwaka ngopfu.
Hi wahi maqhinga lawa hi nga ma tirhisaka leswaku vadyondzi va nyanyuka eku hlamula swivutiso.	Mudyondzisi a nga dyondzisa mpfumawulo timinete to ringana 15 masiku hinkwawo ku tshikelela leswaku vadyondzi va ndlandlamuka (i) Ntivo-mpfumawulo xik: mudyondzi u tsandzeka ku hlaya rito: “cukumeta”. N’wi byela a ri peleta, n’wi nyiki mpfumawulo wo sungula “c” N’wi pfuni ku peleta rito hi ku nonoka: c..u..k..u..m..e..t..a Kombela mudyondzi ku peleta nakambe, hi ku hatlisa: c..u..k..u..m..e..t..a Komba mudyondzi leswaku u fanele ku hlanganisa mipfumawulo xikan’we, u n’wi byela ku ringeta ku peleta rito hi ku hatlisa: cu...ku...me...ta (ii) Va nga endla migingiriko yo twananisa mipfumawulo ni migingiriko yo hambanisa swiphemu swa marito, ku aka mapeletwana leswaku ya endla mipfumawulo, mipfumawulo ku endla marito. “cukumeta” c..u..k..u..m..e..t..a cu/ku/me/ta cukumeta

2.2 Ku hlaya hi ku twisisa

Ku hlaya hi ku twisisa i swa nkoka eka ku hlaya. Hi hlayela ku kota ku twisisa. Ku hlaya hi ku twisisa i maendlelo laha muhlayi a tirhisaka vutivi byo hambana hambana na vuswikoti ku endla leswaku xitshuriwa lexi a xi hlayaka xi twala. Ku hlaya hi ku twisisa i tshembela eka vuswikoti bya mpfukulo wa nkholuko kambe swi ya emahlweni eka mpfukulo ku aka xifaniso lexikulu xa miehleketo lexi xitshuriwa xi vulavulaka swona. Eka ku hlaya hi ku twisisa hi endla marito na swivulwa eka switshuriwa swi twisiseka hi swi veka swin'we eka xifaniso lexikulu xa leswi hi swi hlayaka.

Leswi swi endlaka leswaku vadyondzi va va vahlayi va vuswikoti, va fanele ku ndlandlamuxa vuswikoti bya mpfukulo na ku hlaya hiku twisisa. Loko vadyondzi va va na nhlamulo leyinene eka switshuriwa, loko va tsakela ku hlaya na ku navela leswaku tibuku ti twisiseka, ku fambisa mahungu na ku nyika nyanyulo, ku hlaya switshuriwa hi ku twisisa swi ta va olovela. Vutivi bya vadyondzi bya ririmi byi khumba matwisisele ya vona ya ku hlaya xitshuriwa. Loko va tiva marito ya ku tala swi ta endla leswaku va kota ku aka swivulwa swo tala loko va vulavula, swi antswisa matwisisele ya vona loko va hlaya switshuriwa. Xivumbeko lexi laha hansi xi kombisa hi laha swiphemu swin'wana swa ku hlaya swi nga na xiave ha kona eka ku hlaya hi ku twisisa. Swiphemuntsongo swin'wana na swin'wana swi hlamuseriwile laha hansi na swiletelo swa madyondzisele swi nyikiwile. Swiletelo swi nyikiwile swa leswi vadyondzi va faneleke ku xiyaxiya swona eka mimbizimuko eka ku hlaya hi ku twisisa kutani ma lulamisiwa ma nga si hundzuka mavangwa.

Xivumbeko 3: Swiphemu swo hlaya hi ntwisiso

Ku hlaya ka swanomo hi nkholuko swi hi muhlovo wun'wana hikuva, tanihi leswi hlamuseriweke eka xiphemu xa mpfukulo, swi endlaka buloho eka ku hlaya hi ku twisisa. I goza ro sungula ra nkoka eka ku hlaya hi ku twisisa. Loko vadyondzi va ndlandlamukile ku ya eka xiyimo xa le henhla swa tiendlekelela eka mpfukulo wa vona ku hlaya hi nkholuko, ku olova na ku ringanela malembe ya vona/levhele ya giredi, kutani va va na ku tsundzuka ko ringanela eka ku yingisela eka ku hlaya hi ku twisisa.

Progress in Reading Literacy Studies (PIRLS) 2016, mbuyelo byi kombisa leswaku 78% wa vadyondzi va Giredi ya 4 EAfrika-Dzonga a va swikoti ku hlaya hi ntwisiso- swi nga yi hi ririmi leri va kamberiweweke hi rona. Ku hlaya hi ku twisisa i xiphemu lexi honisiwaka eka ku hlaya etitlasini ta Afrika Dzonga. Eka Xiyenge lexi hi kongomile eka timhaka leti ti hlohletelaka ku hlaya hi ku twisisa, ku nga: ntivo marito, ririmi na vutivi bya le ndzhaku, vutshila bya miehleketo na vutivi bya switshuriwa leswaku vadyondzisi va va na ku twisisa ku antswa ka leswi ku hlaya hi ku twisisa ku vulaka swona.

Vadyondzisi vo tala va ehleketa leswaku loko va hlayisa vadyondzi ndzimana na ku hlamula swivutiso swa xikambela ntwisiso, va dyondzisa ku hlaya hi ku twisisa. Leswi a hi swona; leswi va swi endlaka i ku kambela ntwisiso, ku nga ri ku dyondzisa. Vulavisisi byi komba leswaku ku dyondzisa hi ndlela leyi hetisekeke swi nga endla leswaku vadyondzi va dyondza mahlayelo hiku yingisela na ku twisisa, leswi swi nga antswisa matwisiselo ya vona eka switshuriwa. Hikokwalaho i swa nkoka eka vadyondzisi va Xiyimo xa Masungulo ku tekela enhlokweni ku aka vuswikoti bya vadyondzi bya ku hlaya hi ku twisisa. Ku tiva leswaku ku hlaya hi ku twisisa ku tirhisa ku yini swi pfuna vadyondzisi ku antswisa xiletelo na ku nyika xiletelo xa xiyimo xa le henhla.

KOTARA	Xana i yini naswona hikokwalaho ka yini?
Vutivi bya ntivo marito	Xana i yini? Vutivi bya ntivo marito swi vula vutivi bya hina bya marito eka ririmi. Leswi swi katsa vutivi bya xivumbeko xa wona (xana ya langutekisa ku yini, mapeletelo ya wona, mavulelo ya wona, hambu i ma endli, na swin' na swin'), nhlamuselo ya wona, na matirhiselo ya wona (xana ya tirhisiwa ka swiyimo swa mafundza/swo nkamafundza, xana ya na mbuyelo wa kahle kumbe wo biha, na swin'wana ni swin'wana.) Vutivi bya mimpfumawulo byi nga pimiwa hi sayizi (nhlayo ya marito lawa hi ma tivaka) na vuenti (leswi hi tivisaka swona marito ni tinhlamuselo ta kona). Hambileswi ku nga endlwa ndzavisiso wuntsongo eka ku vumba marito hi tindzimi ta Xintima, ha swi tiva ku suka eka ndzavisiso wo huma eka tindzimi tin'wana leswaku vadyondzi va nga dyondza marito lamantshwa lama nga xikarhi ka 2,000 na 3,000 hi lembe, laha yo tala ya wona ma dyondziwaka swi nga ehleketiwanga (<i>vona</i> nhlamuselo laha hansi). Xana hikokwalaho ka yini yi ri ya nkoka? Ntivo marito wu ni nkoka eka ririmi ro vulavula ni ku tsala. Hi nge twisisi xitshuriwa loko hi nga tiva leswaku marito lama nga le ka xona mavula yini. Ntivo marito wu kombisa vuxaka lebyikulukumba eka vutshila hinkwabyo bya ririmi. Loko vadyondzi va tiva marito yo tala, xiyimo xa ntwisiso wo yingisela xa vona xa tlakuka, ntwisiso wo hlaya no tsala na wona wa tlakuka. Ku tiva marito yo tala na swona swi na vuxaka na matirhelo ya vona eka tidyondzo ta vona – vadyondzi lava nga ni ntivo marito ya ku tala va tirha kahle exikolweni.
Xana yi nga dyondzisiwa rini?	Ntivo marito wu sungula eka Giredi ya Vuamukelo naswona wu ya emahlweni na ku ya fika eka Xiyimo xa Masungulo. Vadyondzisi va fanele ku ndlandlamuxa vutivi bya ntivo marito siku rin'wana ni rin'wana va nga lahlekeriwi hambu ku ri hi minete – va tirhisa nkarhi wun'wana ni wun'wana ku aka ntivo marito ni ntivo ririmi eka vadyondzi va vona.

Xana byi nga dyondzisiwa ku yini?

Marito ma kumeka hi tindlela timbirhi – va nga ehleketanga na hi ntwisiso/hi ku olova. **Ku dyondza va nga swi ehleketanga** swi humelela loko vadyondzi va dzikile eka swin'wana (xik. eka ku tlanga ehandle, eka ku yingisela mudyondzisi, eka ku languta mavonakule/ TV) kutani va twa rito rintshwa va twa na nhlamuselo ya rona. Ku hlaya tibuku ta swihungwa-hungwana i ndlela ya matimba yo dyondza marito lamantshwa – hi ku yingise- la mudyondzisi kumbe mutswari loko a va hlayela xitori, kumbe ku tihlayela tibuku ta swihungwa-hungwana hi vona vini, vadyondzi va paluxeka eka mfuwo wa ririmi ni marito lama akaka ntivo marito ya vona. Ku vulavula ngopfu ka mudyondzisi etlilasini, ku tirhisa ndlela ya switandati swa Ririmi Ra le kaya, ku kanela hi switshuriwa/switori ni vadyondzi na ku va hlohlotela ku kanela hi switshuriwa/switori, ku tirhisa swivulwa leswi heheleke na ku nyika swivangelo swa tinhlamulo ta vona, swi nyika nkarhi wo dyondza ntivo marito u nga ehleketanga.

Dyondzo leyi nga hetiseka yi humelela loko vadyondzisi va dyondzisa marito lamantshwa. Va swi endla hi ku vuyisa miehleketo ya vadyondzi eka rito, va ri vula hi ndlela ya kahle va nyika nhlamuselo ya rona hi ku tirhisa rito eka xivulwa ku komba matirhiselo ya rona, ku vekela rito ekhumbini, ku endla vadyondzi va tsala marito lamantshwa etibukwini ta vona, ku tirhisa rito minkarhi yo tala exikarhi ka vhiki na ku hlohlotela vadyondzi ku tirhisa rito. Hambileswi marito lamantsongo ya dyondzisiwaka hi ndlela leyi, ya nga ha dyondziwa hi ndlela yo dzika. Ku na 38 ya mavhiki yo dyondzisa elembeni, loko vadyondzisi va dyondzisa kwalomu ka 5 wa marito hi siku hi masiku ya xikolo ($5 \times 5 = 25$ wa marito hi vhiki), va nga dyondzisa vadyondzi va vona marito lamantshwa ya kwalomu ka 950 hi lembe (25 ya marito \times 38 ya mavhiki ya xikolo = 950).

I swa nkoka eka vadyondzisi ku ehleketa hi laha va nga kurisaka vutivi bya marito bya vadyondzi hi ndlela yo tiendlekelela u nga ehleketanga na ku vonakala.

Tumbuluxa nkarhi wo dyondza u nga ehleketanga

- Nyika ku vulavula loku fuweke etlilasini ya wena, misingiriko ya Ku Yingisela ni Ku Vulavula, ku Hlaya swin'we, Ku u Hlaya hi ntlawa loku leteriweke. U nga nyika ku vulavula loku fuweke ka mudyondzisi loko u dyondzisa Matematiki na Swikili Swa Vutomi. Tirhisa swivumbeko swa marito leswi nga tirhisiwiki masiku hinkwawo eka Ririmi ra le Kaya.
- Tumbuluxa tlilasi leyi fuweke hi swikombakomba swa ririmi.
- Hlayela vadyondzi va wena tibuku to tala ta swihungwahungwana hi nkarhi wo Hlaya swin'we na nkarhi wo Hlayela ehenhla, va hlohlotela ku hlaya tibuku hi vambirhimbirhi kumbe hi nkarhi wa vona vini. Ku hlaya tibuku ta swihungwahungwana i ndlela ya matimba yo dyondza marito mantshwa ni ririmi leri hlutiweke eka Ririmi Ra le kaya ni Ririmi Ro Engetela.
- Hlohlotela vadyondzi va wena ku va mafokisi, ku lemuka marito lamantshwa ni ku kuma leswi ma vulaka swona, ni ku tiphina hi ku tumbuluxa tibangi ta marito ya vona vini.

Tumbuluxa nkarhi wa dyondzo yo vonakala ya marito

- Nkarhi hinkwawo rhanga u dyondzisa kwalomu ka 3-5 wa marito lamantshwa u nga si hlayela tlilasi ya wena xitori lexintshwa. Ku va tivisa marito lamantshwa va nga si sungula ku hlaya xitori swi ta pfuna vadyondzi ku twisisa xitori ngopfu. Vekela marito ekhumbini ra wena ra marito. Marito ya migilogilo i marito lawa ya fuwisaka vadyondzi hi marito!
- Tirhisa marito lamantshwa minkarhi yo tala evhikini leswaku vadyondzi va ta kota ku ya tiva. Hlohlotela vadyondzi leswaku va tirhisa marito lamantshwa loko va vulavula.
- Hi Ravuntlhanu, rin’wana na rin’wana endla xikambelwana xa xihatla xa marito lawa u madyondziseke vhiki rero ku tiyisisa leswaku vadyondzi va wena va ma tsundzuka ni ku matirhisa hi nkarhi wo kana.
- Hlohlotela vadyondzi ku lemuka marito lama va nga ma tiveki ni ku va emahlweni hi swona, xik. Loko vadyondzi va twa kumbe va vona rito lerintshwa, va hlohloteli ku tlakusa mavoko ni ku kombela ku basiseriwa nhlamuselo ya rona. Hlohlotela vadyondzi ku tsala marito ya kona etibukwini ta vona ta marito.
- Ku titoloveta ku hlaya tibuku ta swihungwahungwana hi ku vuyelela nkarhi hinkwawo swi nyika mpaluxo wo tala eka marito lamantshwa na ku dzikisa vutivi bya marito lamantshwa. Tibuku ta swihungwahungwana ti nyika nkarhi wa dyondzo yo tihumelelela na dyondzo yo vonakala.
- Eka Giredi ya 2 na 3 ku nga vuyisa miehleketo ya vadyondzi eka swiphemu swa rito, xik. Swirhangani , swilandzi, timitsu, ni swin’wana na swin’wana. Va kombisi hilaha riendli ri nga hundzukaka riviti (tsutsuma - xitsutsumi; tiva -vutivi)
- Hlohlotela ku tihlayela hi voxo emakaya na le tlilasini. Leswi swi ndlandlamuxa ntivo marito wa vona hi dyondzo yo yo tihumelelela. Tsundzuka leswaku vadyondzi lava hlayaka ngopfu va tiva marito yo tala.

Tumbuluxa nkarhi wa dyondzo yo ti humelelela.

KU DYONDZA KO TIHUMELELELA
 Swihumelela loko miehleketo yi nga ri kona, xik. Loko mi burisana, loko mi langutise mavonakule na loko u hlayela ku titsakisa.
 Mudyondzisi la fuweke u vulavula etlilasini.
 Mudyondzisi loyi a fuweke u hlayela vadyondzi switori.

DYONDZO YO VONAKALA
 I ya nkoka eka tidyondzo ta lehansi . Yi humelela loko marito ya dyondzisiwa hi ndlela yo vonakala etlilasini.
 Hambi leswi marito yo tala ya dyondziwaka hi ndlela leyi (± 600-900 hi lembe), marito mantshwa ma nga dyondziwa hi ndlela leyi yo dzika
 Marito ya le khumbini ya migilogilo
 Tibuku ta marito ta vona vini
 Swihlamusela marito

Switirhisiwa	• Tlilasi leyi nga fuwa hi matsalwa, swikombakombana na ti phositara ku pfuna vadyondzi ku dyondza marito. • Khona yo hlayela eka yona leyi nga na tibuku to hambana hambana (tibuku ta switori na tibuku ta mahungu) ta Ririmi ra le Kaya na Ririmi ro Engetela • Buku ya wena n'wini ya marito (buku yo tsalela leyi tirhaka tani hi dikixinari ya wena n'wini). Byela vadyondzi leswaku tibuku ta vona vini ta marito ti tirha tani hi bangi-loko va hoxa marito hi xitalo va ta fuwa hi marito. Vadyondzi hi nkwavo va fanele ku va timilyonere ta marito. • Endla swikombakombana, khumbi ra marito leri katsaka swikombakombana swa mimpfumawulo, khumbi ra marito ya migilogilo, tidikixinari, tipositara to komba mihlovo, swivumbeko, marito fularha, na swin'wana na swin'wana.
Xana hi nga kombisisa ku yini laha ku nga na ku kayivela eka xiphemu	Loko vadyondzi va kota ku pfukula ka m b e va tsandzeka ku twisisa, swi endla hikuva vadyondzi va kayivela ntivo-marito. Va pfune ku aka vutivi bya vona bya marito, tiyisisa leswaku va twisisa marito hinkwawo lawa va ma hlayaka, va hlohlolele ku tirhisa marito yo hambana hambana loko va vulavula.
Tsundzuka	Hlohlotela vadyondzi ku tirhisa marito yo hambana hambana loko va vulavula kumbe ku tsala Ririmi ra le Kaya ematshan'wini yo tirhisa marito ya ntolovelo, xikombiso. Mama → manana, zonda → venga.

KOTARA	Xana i yini naswona hikokwalaho ka yini?
Vutivi bya ntolovelo	Xana i yini? Vutivi bya ntolovelo swi vula vutivi bya masiku hinkwawo lebyi vadyondzi va taka exikolweni va ri na byona. Xikolo xi hundzisa vadyondzi eka vutivi bya masiku hinkwawo xi tlhela xipfuna vadyondzi ku kuma vutivi byo tala bya mafundza lebyi yelanaka na vundzeni bya tidyondzo to hambana hambana no andzisa vutivi bya tiko leri va hanyaka eka rona, vanhu, switwi, kungu ra vumunhu na swilo leswi humelelaka swa ntolovelo. Loko vadyondzi va tshama va ri eku hlayeni vutivi bya vona bya kula loko va hlaya tibuku ta switori na tibuku ta mahungu, tanihiloko ti va nyika mahungu hi swa misava na vanhu. Hikokwalaho ka yini byi ri bya nkoka? Malembe ya 21 wa Magidi Magidi lawa hi hanyaka eka wona ma kongomisiwile eka vutivi bya swa xiikhonomi. Mahungu yo tala ya tiko ya hlayisiwa no hundziseriwa emahlweni hi ku tsala marito, tiko ra hina ra ximanguva lawa ri tshembela eka swa xisayense na vutivi bya xinakulobye hi ta tiko na leswi swilo swi tirhisaka xiswona. Vanhu lava kotaka ku hlaya na ku tsala kahle no kota ku fikelela vutivi byo tala, i vanhu lava va kumaka mintirho ya kahle. Vutivi bya ntolovelo byi na nkucetelo eka ku hlaya hi ku twisisa byi tlhela byi fambisana na matirhelo exikolweni. Loko vadyondzi va tiva ri navutivi, vutivi bya vona bya ririmi bya ndlandlamuka na matirhelo ya vona ya le xikolweni ma antswa. Marito lawa ya tivivaka hi vadyondzi i xikombiso xa vutivi bya vona bya masungulo. Swa tika ku dyondza minongoti na mihleketo yintshwa va ngasi kuma marito lawa ya nga yo vulavula hi wona.
Xana ndzi nga byi dyondzisa rini?	A ku na swipimelo eka ku antswisa vutivi. Vadyondzisi va fanele va tumbuluxa mbangu wo nyanyula no tsakisa etitlilasi ta vona ku suka eka Giredi ya V va ya emahlweni na swona eka titlilasi hinkwato ta Xiyimo xa Masungulo (Giredi ya V- 3) Vadyondzisi va fanele va tlhontha vadyondzi leswaku va navela ku kuma vutivibyo antswa na ku andzisa vutivi lebyi masiku hinkwawo.

Xana ndzi dyondzisa ku yini?	• Hlohlotela vadyondzi ku va na torha ra vutivi byo antswa. • Hlohlotela vadyondzi ku va na ntolovelo wo vhakela layiburari kwalomu ka kan'we hi vhiki. Va fanele va kuma nhlokomhaka leyi va tsakisaka, va lavisisa hi vuenti hi nhlokomhaka ya kona kotara yoleyo, xikombiso, ndyangu wa dyambu, khirikete, phengwini, xitimela, xithizi, tiko, fexeni, misava, na sw. na sw. • Hlaya tibuku to tala ta switori na vadyondzi. Hi ku hlaya tibuku ta switori vadyondzi va kota ku dyondza swo tala hi misava na hi vanhu. Marito lamantshwa lawa vadyondzi va ma dyondzaka hi ku hlaya tibuku ta switori ma hlohlotela ku kula ka miehleketo, tanihi leswi marito ma yimeleke minongoti. • Tirhisa nkongomelo ku aka ntivo marito wa swilo leswi nga na vuxaka, xikombiso: Swakudya leswi nga na rihanyo, maxelo, vutleketli, timhangu ta ntumbuluko, na sw. na sw. Ku dyondza hi nkongomelo/nhlokomha- ka swi pfuna vadyondzi ku vumba minongoti yi ntshwa no dyondza marito lamantshwa lawa ya fambe- lanaka na miningoti ya kona. • Tirhisa mbulavulo lowu nga fuwa etlilasi. Burisana na vadyondzi hi tinhlokomhaka to hambana hambana. Va vutise swivutiso swo tlhontha miehleketo loko u hlaya switori kumbe tibuku ta mahungu leti nga ta hlohlotela vadyondzi ku ti khorwisa hi xitshuriwa na nhlokomhaka. • Loko xikolo xi ri na layiburari, tiyisisa leswaku tlilasi ya wena yi endzela layiburari kan'we hi vhiki leswaku va dyondzi va ta hlohloleka ku hlaya tibuku ta tinhlokomhaka leti va ti tsakelaka.
Xana byi nga kamberisiwa ku yini?	• Kambela vuswikoti bya vadyondzibyo pfuxelela vutivi bya vona bya khale loko va nga si hlaya. • Kambela vuswikoti bya vadyondzi byo tsundzuka swilo leswintshwa leswi va swi kumeke endzhaku ka ku hlaya nhlokomhaka yo karhi.
Switirhisiwa	• Tlilasi leyi nga fuwa leyi nga ta nyanyula no tsakisa no endla leswaku vadyondzi va ti phina hi ku dyondza. • Khona yo hlayela leyi nga na tibuku to hambana hambana (tibuku ta switori, tibuku to kuma mahungu) ta Ririmi ra le kaya na ta Ririmi ro Engetela leti endlaka leswaku vadyondzi va kuma vutivi lebyi hundzaka vutivi bya vona bya misava. • Tafula ra nkongomelo leri kombisaka nkongomelo wa nkarhi wolowo. Swilo leswi nga na vuxaka na nkongomelo, swikombakombana leswi tsariweke hi tindzimi timbirhi, tibuku leti nga na vuxaka na nkongomelo na tiphositara leti fambelanaka na nkongomelo tihayekiwile ekusuhi na tafula.
Xana hi nga lemukisa ku yini laha ku nga na ku mimbindzimuxo eka xiphemu	Loko ku ri na vadyondzi etlilasi ya wena lava mintirho ya vona yi nga tsakiseki, lavisisa leswaku hi swihi leswi va tsakisaka kumbe leswi va toloveleke ku swi endla leswaku va ta tirhisa swona ku aka vutshila bya vona bya Tinhlayo na Ririmi.
Switsundzuxo	Ku dyondza swi fanele swi nyanyula no tsakisa, tiyisisa leswaku tlilasi ya wena yi hlayisekile na ku va ndhawu leyi vadyondzi va nga ta heta siku hinkwaro ro dyondza eka yona. Ku dyondza ko tala ku humelela hi ku tlanga, tiyisisa leswaku tlilasi ya wena i ndhawu leyi vadyondzi va dyondzaka va tsakile.

Maqhingha ya ntwisiso	Xana i yini? Maqhingha ya ntwisiso i pulani leyi leyi hi yi tirhisaka loko hi hlaya leswaku hi ta twisisa xitshuriwa ku antswa. Hikwalaho ka yini ya ri ya nkoka? Valavisisi va kume leswaku loko vadyondzisi vo hlamusela hi ku hetiseka no kombisa maqhingha lawa etlilasini minkarhi hinkwayo, vadyondzi va nga dyondza ku hlaya xitshuriwa hi vuxiyaxiyi na ku twisisa hi vuenti. Leswi swi andzisa ku tsakela ka vadyondzi eka ku hlaya switshuriwa na ku endla leswaku va rhandza ku hlaya swinene. Maqhingha ya ntwisiso ya tsevu ya ntolovelu na nkoka ya ta hlamuseriwa eka xiyenge lexi ku nga: (i) ku pfuxelela vutivi bya le ndzhaku. (ii) Ku vhumba leswi nga ta humelela. (iii) ku xakahata (iv) ku vona hi miehleketo (v) Ku lemuka hungunkulu eka xitori. (vi) Ku kambela ntwisiso na ku tirhisa maqhingha yo lulamisa.
Xana ndzi nga ya dyondzisa rini?	Maqhingha ya ntwisiso ma nga dyondzisiwa no kombisiwa eka Xiyimo xa Masungulo, eku sunguleni ka Giredi ya V. Nkarhi lowu va nga ta fika eka Giredi ya 3 vadyondzi va fanele ku vava titolovetile na ku kota ku tirhisa maqhingha ya ntolovelu ya ntwisiso. Maqhingha ya ntwisiso ya fanele ku va ntolovelu wa miehleketo, leswi vadyondzi va tiendlela handle ko lemuka leswaku va tirhisa maqhingha lawa. Va nga ma tirhisa hi nkarhi wa loko va nga si hlaya, eka ku hlaya ro sungula na ravumbirhi, endzhaku ko hlaya na le ka, eka yin'wana na yin'wana ya tindlela to dyondzisa ku hlaya (ku hlaya swin'we, ku hlaya hi ntlawa loku leteriweke, na sw. na sw.)
Xana ndzi nga ya dyondzisa ku yini?	Dyondzisa maqhingha lawa hi leswi vuriwaka 'qhinga ro endla hi ka tsongotsongo'. Leswi swi katsa magoza ya mune ya nkoka: 1. Nyika vito ra qhingha u tlhela u hlamusela leswi qhingha ra kona ri vulaka swona. 2. Kombisa qhingha leswaku mudyondzi a vona leswaku ri tirhisiwa ku yini. 3. Endlani qhingha swin'we loko mi ri karhi mi hlaya, hlamusela leswaku ri tirhisiwa ku yini. Titolovete ku ri endla na van'wana eka ku hlaya hi ntlawa loku leteriwaka na le ka ku hlaya hi vambirhimbirhi. 4. Vadyondzi va endla qhingha leri hi voxu, emiehlekeweni ya vona minkarhi hinkwayo loko va hlaya. Ku dyondzisa maqhingha ya ntwisiso i xitirhisiwa xa matimba lexi nga tirhisiwaka etlilasini. Swi fanele ku va ntolovelu wa miehleketo eka vadyondzisi no tlhela swi tirhisiwa masiku hinkwawo eka dyondzo yin'wana na yin'wana, eka ku hlaya swin'we, ku hlayela ehenhla, ku hlaya hi ntlawa loku ku leteriwaka, ku hlaya hi vambirhimbirhi, ku hlaya u ri wexe na le ka tidyondzo ta Tinhlayo na Vutshila bya vutomi. I swa nkoka ku dyondzisa qhingha rin'we hi vhiki u tlhela u ri tirhisa vhiki hinkwaro leswaku vadyondzi va ri tolovela. Tivisa qhingha leri landzelaka endzhaku ka sweswo, kambe tiyisisa leswaku ku nghenelelana ka wa matirhiselo ya qhingha leri hundzeke hi ku engetela eka tidyondzo ta masiku hinkwawo ta dyondzo ya ririmi, leswaku vadyondzi va ta kota ku vona leswaku va nga tirhisa maqhingha hinkwawo loko va ri ku hlayeni.
Switirhisiwa	• Mudyondzisi a nga kota ku vona handle ko kambela leswi vadyondzi va tirhisaka xiswona maqhingha lawa na leswaku va wa tirhisa hi mfaneko hi nkarhi wa ku hlaya swin'we na ku hlaya hi ntlawa lowu rhangeriweke hi mudyondzisi. • Vadyondzi va hlamusela mianakanyo ya vona loko va hlamula swivutiso swa ntwisiso hi nkarhi wa ku hlaya swin'we na ku hlaya loku rhangeriweke hi mudyondzisi. Leswi swi humesela erivaleni matirhiselo ya vona ya maqhingha.

	• Endla phositara leyi u nga ta tsala maqhinga hi ku longoloka u tlhela u nyika nhlamuselo ya qhinga rin'wana na rin'wana. Wena na vadyondzi mi nga languta maqhinga eka phositara hi nkarhi wo hlaya swin'we, ku hlaya hi ntlawa loku leteriwaka, ku hlaya hi vumbirhimbirhi na ku hlayela ehenhla. • Hlengelela swinhongana swa ayisikhirimu (u nga xava phakiti ra mihlovo) Endla mimfungho mi mbirhi ya qhinga rin'wana na rin'wana u damarheta mifungho eka xinhongana xa ayisikhirimu hi xidamarheta. Veka maqhinga hinkwawo eka xibye xa yogati lexi nga hava nchumu. Hi nkarhi wa ku hlaya hi ntlawa loku leteriwaka, hundzisa xibye xa yogati eka vadyondzi kutani u kombela vadyondzi hinkwawo ku pfala mahlo ya vona kutani va teka xitikara xa ntwisiso. Loko u ri karhi u hlaya buku ya xitori hi nkarhi wo hlaya hi ntlawa loku leteriwaka, kombela vadyondzi ku tirhisa qhinga leri va nga na rona laha ku faneleke, xikombiso: Mudyondzi loyi a nga na xitikara xa leswi nga ta humelela va nga si pfula pheji ku yisa emahlweni ku hlaya.
Xana hi nga lemukisa ku yini laha ku nga na ku mbindzimuko eka xiphemu lexi	U nga kota ku swi vona loko vadyondzi va kota ku tirhisa maqhinga na leswaku va kota ku fika kwihi hi ku ma tirhisa loko va ku hlaya swin'we na ku hlaya hi ntlawa loku leteriwaka. Pfuna vadyondzi lava tikeriwaka ku tirhisa maqhinga u va nyika nkarhi wa ku ti tiloveta ku ma tirhisa, ngopfu-ngopfu hi nkarhi wa ku hlaya hi ntlawa loku leteriwaka.
Tsundzuka	Maqhinga ya ntwisiso i tindlela leti hi ti tirhisaka hi nkarhi wo hlaya, a hi swilo leswi vadyondzisi va nga swi tirhisaka ku kambela vadyondzi kamafundza eka ku hlaya. Hambiswiritano, i swa nkoka leswaku vadyondzisi va pfuna vadyondzi ku swi tirhisa, ngopfu-ngopfu vadyondzi lava tikeriwaka ku hlaya hi ku twisisa. Swiendle ntlovelo ku tirhisa maqhinga hinkwawo loko u nga si sungula ku hlaya, hi nkarhi wo hlaya kumbe endzhaku ko hlaya eka tindlela ta ku hlaya hinkwato (xikombiso: ku hlaya swin'we, ku hlaya hi ntlawa loku leteriwaka, nasw).

KOTARA	Qhinga ra ntwisiso ra vu I: Mpfuxelelo wa vutivi bya khale.
1. Mpfuxelelo wa vundzhaku bya vutivi	Xana i yini? Vundzhaku bya vutivi (lebyi kongomisisaka eka vutivi bya khale (xik. 'ekusunguleni') swi vula leswi vadyondzi va tivaka swona hi nhlokomhaka. Ku pfuxelela xo karhi swi vula ku endla xo karhi xi hanya. Ku pfuxelela vutivi bya khale swivula ku va endla va ehleketa hi leswi va se va swi tivaka hi swo karhi va nga si sungula ku hlaya kumbe ku dyondza hi swona. Mpfuxelelo wa vutivi bya vona bya khale wu nga endliwa loko ku dyondzisiwa Tinhlayo, Ririmi na Swikili swa vutomi. Xana hikokwalaho ka yini byi ri bya nkoka? Vadyondzi va dyondza kahle loko va suka eka leswi va swi tivaka va ya eka leswintshwa/leswi va nga swi tiviki. Ku va pfuna ku pfuxelela vundzhaku bya vona bya vutivi swa va pfuna ku aka ku ya emahlweni eka leswi se va swi tivaka. • Vahlayi lavanene va tshama va pfuxelela vutivi bya vona bya masungulo loko va hlaya. Hikokwalaho ka sweswo, hi navela ku va vahlayi lavanene, hi ta ya pfuxelela vutivi bya hina bya masungulo.

Xana ndzi nga yi dyondzisa rini?	Maqhinga ya ntwisiso yo tani hi lawa ya nga dyondzisiwa no kombisiwa eka Dyondzo ya masungulo hinkwayo, ku suka eku sunguleni ka Giredi ya V ku ya fika eka Giredi ya 3. Vadyondzi va fanele ku tolovela na ku kota ku tirhisa maqhinga ya vona ya ntwisiso eka Dyondzo ya Masungulo hinkwayo. Eka qhinga leri ntsena: u nga pfuxeleda vutivi bya khale loko • U tivisa xitori/xitshuriwa, u nga si hlaya na le xikarhi ka xitori, hi nkarhi wo hlaya • Eka Ku hlaya swin'we, Ku Hlaya hi Ntlawa lowu rhangeriweke na ku hlayela ehenhla
Xana ndzi dyondzisa ku yini?	Maqhinga lawa ya ntwisiso ya nga tirhisiwa ngopfu ngopfu hi nkarhi wa loko u nga si hlaya na hi nkarhi wa ku hlaya. U nga si sungula ku hlaya xitori, sungula hi ku hlanganisa vito ra buku na nhlokomhaka eka leswi vadyondzi va swi tivaka. Loko u yi kombisa, tshikilela rintihlo ra wena eka nhloko ya wena, onge hi loko u tshikelela kunupu ya xitsundzuxo kutani u vula hi rito ra le henhla u ku: <i>Xana ni tiva yini hi leswi? Mmm, ndza ha ehleketa.</i> U pfuxeleda vundzhaku hi marito yo huma eka xitshuriwa kumbe ku suka eka swo voniwa. Xikombiso, loko u ri eku hlayeni buku ya Vula Bula leyi vito ra yona ku nga: <i>Ehleketelela mundzuku</i>, u nga endla leswi landzelaka • Xitshuriwa: Hlaya vito ra buku. Xana i swilo swa njhani leswi hi vekelaka mundzuku? xik. Swakudya, mali • Marito: Xana u nga ehleketa hi ndlela leyi u nga kombisaka swo tala, leswintsongo kumbe swo ringana xik. <i>"Vusokoti"</i> • Swo voniwa: Xana u tiva yini hi vusokoti lebyi? Xana u tiva yini hi tinjiya? Loko u va kombela ku pfuxeleda vutivi bya vona bya khale, va kucetele ku tshikelela etinhlokweni ta vona kunupu ya vona ya xitsundzuxo kutani va ku: <i>Mmmm, ndza ha ehleketa ...</i> va swi tsakela naswona swi endla maqhinga ya tsakisa ku ma tirhisa. Nkarhi wun'wana ku nga va na nhlokomhaka leyi hi nga tiviki swo tala hi yona loko hi nga si yi hlaya. Kombisa vadyondzi leswaku swi lulamile. Eka swiyimo swo tani, hi nga vula swo fana na: <i>Mmm, leswi swi vulavula hi swin'wana leswi ndzi nga swi tiveki ngopfu. Ndza ti vutisa leswaku ndzi ta dyondza swilo swihi swintshwa.</i> Leswi swi komba vadyondzi leswaku ku hlaya i ndlela ya ku dyondza swilo leswintshwa swa laha misaveni.
Switirhisiwa	• Aka phositara ya mihlovo ya ku koka mahlo laha u longoloxaka maqhinga kutani u nyika nhlamuselo ya qhinga rin'wana na rin'wana. Kongomisa eka phositara loko u dyondzisa qhinga leri. U nga tirhisa xivumbeko xa xifaniso xo fana na lexi loko u dyondzisa qhinga. Loko hi pfuxeleda vutivi bya masungulo, swi vonaka onge hi le ku tshikeleleni ka kunupu ya miehleketo ya hina leswaku yi tirha na ku tirhisa vutivi lebyi se byi nga le miehlekeweni ya hina.
Xana hi nga lemuka ku yini laha k u nga n a ku mbindzimuko eka xiphemu lexi	Vadyondzi van'wana va nga va na tingana kumbe va nga twisisi leswi va faneleke va swi endla. Loko vadyondzisi va tikeriwa ku pfuxeleda vutivi bya vona bya khale, va vutise swivutiso leswi swi nga va pfunaka ku vulavula hi dyondzo leyi.
Tsundzuka	Maqhinga ya ku twisisa ya kongomisiwe eka ku pfuna vadyondzi ku tirhisa xitshuriwa na ku xi hlaya hi vuenti ngopfu. Endla ku dyondza qhinga nghingiriko wo nyanyula leswaku vadyondzi va ta navela ku swi endla loko va hlaya. Leswi swi engetela matitwelo ya vuswikoti bya vona vini na ku kurisa nhlamulo ya muhlayi.

KOTARA	Qhinga ra vu II: Ku ehleketelela
Ku ehleketelela	Xana i yini? Ku ehleketelela swi vula ku bvumba leswi swi nga ta humelela exitorini na le ka xitshuriwa. Qhinga leri ri katsa ku ehleketelela loku nga kona hi leswi xitshuriwa xi vulavulaka hi swona kumbe leswi nga ta humelela endzhaku. A hi ku bvumba ka le munyameni kambe ku kongomisiwe eka vutivi bya le nhlokweni ya wena n'wini na le ka vuthala lebyi nga le ka xitshuriwa. Ku na xivangelo eka ku ehleketelela ka hina. Xana hikokwalaho ka yini kuri ka nkoka? • Ku ehleketelela ku kongomisa ku yingisela ka vadyondzi eka leswi va yaka eku swi hlayeni. Leswi swi tlhela swi va kongomisisa ngopfu hi vuenti eka xitshuriwa. • Vadyondzi va tsakela ku vona loko ku ehleketelela ka vona ku humelerisiwile eka xitori kumbe ku nga humelerisiwanga.
Xana ndzi nga ya dyondzisa rini?	Maqhinga ya ntwisiso ya nga dyondzisiwa na ku kombisiwa eka Dyondzo ya Masungulo hinkwayo, ku suka emasungulweni ya Giredi ya V ku fika eka Giredi ya 3. Vadyondzi va fanele ku tolovela na ku kota tirhisa maqhinga ya ntwisiso ya ntolovelo eka Dyondzo ya Masungulo hinkwayo. Eka qhinga leri ntsena: • U nga kucetela ku bvumba loko u tivisa xitori/ xitshiriwa, loko hi nga si sungula ku hlaya na loko xitori xi ri karhi xi ya emahlweni, hi nkarhi wa ku hlaya. • Qhinga leri ri nga tirhisiwa eka Ku Hlaya hi ntlawa Swin'we, Ku Hlaya loku Rhangeriweke na ku Ku hlayela henhla. U nga kucetela vadyondzi va wena ku ri tirhisa loko va endla Ku Hlaya hi Vambirhi na ku Hlaya ha wun'we.

Xana ndzi nga dyondzisa ku yini?	Qhinga leri ra ntwisiso ri nga tirhisiwa hi nkarhi wa Ku Hlaya ko sungula na Hi nkarhi wo hlaya. Endzhaku ka ku hlaya u nga kombela vadyondzi ku ehleketa leswaku hi swihi eka leswi va nga swi ehleketelela swi nga va ntiyiso ku ya hi xiendleko eka xitori kumbe leswi nga vangiki ntiyiso. Nkarhi wun'wana vatsari va tivisa timhaka to hambana eka switori swa vona leswi swi hi siyaka hi hlamarile! Byela vadyondzi va wena qhinga leri u nga ta ri tirhisa ku va dyondzisa. Va kombe swikombakombani leswi u swi lulamiseke qhinga leri. U nga si sungula ku va hlayela xitori, hlaya ku sungula nkarhi hinkwawo na ku hlamusela vito ra xitori na swifaniso. Swi tirhise tanihi masungulo ya ku bvumba: Xana hi nga bvumba swin'wana hi xitori ku suka eka vito ra xitori kumbe na swifaniso? I swa nkoka ku vhumbisa vadyondzi leswaku va ta kota ku vona hi laha qhinga ri tirhaka ha kona. Tiyisisa leswaku vadyondzi va twisisa leswaku ku vhumba ku bohi ku va swona. Ku tshama kuri na ku kanakana eka ku bvumba. A hi tirhiseni xitori lexi: Swo voniwa: Languta hi vukheta eka phepha ra le handle ra buku ya Vusokoti. • Hi vona risokoti na njiya. Vutisa vadyondzi <i>leswi swi endlaka swona?</i> (Njiya yi tlanga katara, ya yimbelela na ku cina. Risokoti ri tirha ku rhwalela swilo). <i>Kutani languta risokoti – xana ri endla yini?</i> • Bvumba sweswi: <i>“hikuva risokoti ri le ku tirheni hi ku tiyimisela, byanyi byi le ku yimbeeleni. Ndzi bvumba leswaku eka xitori lexi njiya yi ta dyondzisa risokoti ku tlanga katara leswaku na rona ri ta kota ku yimbelela no tlanga swichayachayani!”</i> • A hi hlayeni hi twa leswaku ku humelela yini exitorini! • Loko u ri karhi u hlaya xitori, wena na vadyondzi mi ta vona leswaku a mi nga vhumbanga kahle. • U nga vula leswi: <i>“Manano! Swi languteka ongeti ku bvumba ka mina ku hoxekile. Njiya yi languteka yi ri lolo ra malolo, njiya yi etlele emasaneni yi hlalela risokoti loko ri tirha. Xinyenyana na kondlo swi tsakisiwa hi migingiriko ya risokoti na ku hlayisa ka rona swakudya ri hlayisela loko swi kala.”</i> • Ku ya hi laha mudyondzisi a nga hlaya ku kona, u ta ya cinca ku bvumba ka yena. <i>“Ndzi lava ku bvumba hi vuntshwa: Lexi i xisokotana xo tirha hiku hiteka. Ku bvumba ka mina ka sweswi hi leswaku i risokoti leri ri nga ta dyondzisa njiya yo loloha dyondzo ya ku tirha hiku hiteka.”</i> Tanihileswi swi kombisiweke eka xikombiso laha henhla, vadyondzisi va kombisa vadyondzi ku bvumba na ku ehleketelela loko va fanele va cinca ku bvumba ka vona loko va hlaya xitori. Hiku bvumba, vahlayi va vekisa ku yingisela lokukulu na matimba eka ku hlaya xitshuriwa, kutani va hlaya hi vukheta. Hinkwaswo leswi swi nga va fikisa eka ntwisiso wo enta.
Switirhisiwa	• Endla phositara yo koka mahlo laha u nga ta longoloxaka maqhinga kutani u nyika nhlamuselo ya qhinga rin'wana na rin'wana. Kongomisa eka phositara loko u dyondzisa qhinga leri. Leswi ku ehleketelela ku langutelaka xitori 'emahlweni', u nga endla xikombakomban xa ku ehleketelela leswi kandzisiweke eka swona, u tlhela u tirhisa mfungho wo komba ku dyondzisa qhinga leri. U pfumeleriwile ku tirhisa swivumbeko swo dirowiwa swa wena n'wini eka qhinga leri. Tlakusela xikombakombani ehenhla loko u va kombela ku tirhisa qhinga hi nkarhi wa ku hlaya.

Xana hi nga lemukisa ku yini laha ku nga na ku mimbindzimuko eka	Vadyodzi van'wana va nga va na tingana kumbe va nga twisisa leswi va languteriweke ku swi endla. Loko vadyondzi va tikeriwa ku tirhisa qhinga leri, va vutise swivutiso leswi swi nga ta va pfuna ku vulavula hi dyondzo leyi, xik. Xana u ehleketa leswaku ku ta humelela yini nkarhi lowu taka? <i>Hikokwalaho ka yini u vula tano?</i>
Tsundzuka xiphemu lexi	Ku dyondzisa vadyondzi ku ehleketelela a swi yi hiku va swi ri swona kumbe swi hoxekile; swi ya hiku tirhisa vuthala eka xitshuriwa, ku nga: (vito ra buku, marito, swifaniso) Ku ehleketelela xitshuriwa leswaku u ta bvumba kahle mayelana na leswi swi nga <i>tshukaka</i> swi humelela. Leswi swi koka vuyingiseri na ku va pfuna ku kongoma eka xitshuriwa loko vari karhi va hlaya.

KOTARA	Qhinga ra ntwisiso ra vu III: Ku xakahata/ ku vona ku hlangana.
Ku xakahata	Xana i yini? Ku xakahata i ku hlangana loku hi ku endlaka exikarhi ka swilo swimbirhi kumbe swinharhu. Mahungu yo tala eka xitshuriwa ya ehleketiwile kambe ya nga tsariwi hansi. A swi ta endla xitshuriwa xi leha swinene kumbe xi phirhwa loko vatsari a va hlamusele mahungu hinkwawo. Leswi swi vula leswaku vahlayi va fanele ku 'ehleketelela' va hlanganisa mahungu man'wana eka xitshuriwa, swi kongomisiwile eka leswi hi swi tivaka mayelana na ririmi na misava. Xana hikokwalaho ka yini ku ri ka nkoka? Ku kombisa vadyondzi matirhiselo ya vutivi bya vona (vutivi bya ntivo ririmi, ririmi, vutivi bya khale bya swa misava) ku hlanganisa loko va hlaya swi va pfuna ku twisisa xitshuriwa ku antswa. Ku hlanganisa loku ku entisa ntwisiso na ku pfuna vadyondzi ku twisisa na ku hlamula swivutiso swa xiyimo xa le henhla. Vadyondzi va tiphina hiku hlaya loko va kota ku hlanganisa leswi va swi hlayaka, leswi swi va ndlandlamuxela ku hlamula ka muhlayi.
Xana ndzi nga ku dyondzisa rini?	Maqhinga ya ntwisiso ya nga dyondzisiwa na ku kombisiwa eka Dyondzo ya Masungulo ya Giredi ya V ku fika eka Giredi ya 3. Vadyondzi va fanele ku tolovela na ku kota ku tirhisa maqhinga ya ntwisiso ya ntolovelo eka Dyondzo ya Masungulo hinkwayo. Qhinga leri ra ntwisiso ri nga tirhisiwa nkarhi wun'wana na wun'wana hi nkarhi wa Ku Hlaya ko sungula, hi nkarhi wo hlaya na le Ndzhaku ka ku hlaya. • U nga tlhela u kucetela vadyondzi va wena ku ri tirhisa loko va endla Ku hlaya ka vambirhi kumbe Ku Hlaya ha un'we.

Xana ndzi nga dyondzisa ku yini?	• Byela vadyondzi va wena qhinga leri u nga ta ri tirhisa ku va dyondzisa hi rona. Va kombe swikombakombani leswi u swi endleleke qhinga leri. • Hlamusela leswaku swi vula yini (ku hlanganisa = ku katsa kumbe ku hlanganisa mahungu eka xitori). Loko hi hlanganisa, hi tatisa swiphemu leswi swi kayivelaka. Hi nga ti vutisa: Xana i yini lexi mutsari ANGA ndzi byeledi? <i>Mutsari u lava leswaku ndzi tatisa hungu ro karhi laha. Xana ndzi nga hlanganisisa ku yini?</i> • Xikombiso: Saka ra mugayo a ri tika swinene. “Ndzi pfune!” ku huwelela Ntsako. Hi nga ti vutisa: <i>“Xana hikokwalaho ka yini Ntsako a huwelerile a kombela ku pfuniwa? Xana hi swihi leswi mutsari ANGA ndzi byeledi leswi ndzi faneleke ku tatisa mina n’wini?”</i> Ku suka eka vutivi bya hina bya masungulo bya ntumbuluko, ha swi tiva leswaku vanhu va kombela ku pfuniwa loko va nga swi koti ku tiendlela xilo xo karhi hi vona vini. Mutsari a nga tsalanga leswaku Ntsako a nga swikoti ku rhwala saka ra mugayo hi yena n’wini, kambe hi nga hlanganisa exikarhi ka xivulwa xo sungula na xivulwa xa vumbirhi. • Hlamusela vadyondzi va wena leswaku va fanele ku tirhisa marito kumbe swifaniso eka xitshuriwa, na ku tirhisa vutivi bya vona bya masungulo ku vona leswaku va nga hlanganisisa ku yini mahungu eka tsalwa, exikarhi ka leswi mutsari a vulaka swona na leswi mutsari a swi siyaka. • Loko u kombisa eka vona, tiyisisa leswaku rito ra wena ri twakala swinene – i ntlhontlho lowunene ku kuma ku hlangana loko vatsari va siya swo karhi va langutela leswaku hi endla xintirhwana! Va kombe leswaku va fanele ku hlanganisisa ku yini loko va ri va karhi va hlaya. Tirhisa vuthala eka xitshuriwa ku hlanganisa vutivi enhlokweni ya vona kumbe u tirhisa vuthala eka xitshuriwa ku hlanganisa xiphemu xin’wana xa xitshuriwa kumbe xifaniso eka pheji.
Switirhisiwa	• Endla phositara ya mihlovo ya ku koka mahlo laha u nga ta longoloxa maqhinga kutani u nyika nhlamuselo ya qhinga rin’wana na rin’wana. Kongomisa eka phositara loko u dyondzisa qhinga leri. Hikuva ku xakahata ku fambelana na ku hlanganisa na ku tatisa laha ku kayivelaka, u nga endla xikombakombani hi Nxakahato lowu kandziyisiweke eka xona na ku tirhisa swifaniso swa tiphezili ta jikisoho tanihi xifaniso lexi xi kombisiweke laha henhla loko u dyondzisa. Wa pfumeleriwa ku tirhisa xivumbeko xa xifaniso eka qhinga leri. Tlakusela xikombakombani ehenhla loko u va kombela ku tirhisa qhinga leri hi nkarhi wa ku hlaya.
Xana hi nga lemukisa ku yini laha ku nga na mbindzimuko eka xiphemu lexi	Vadyondzi hikwavo va endla vuhlanganisi eka vutomi bya vona bya masiku hinkwawo. Hambiswiritano, nkarhi wun’wana va kumeka swi va tikela ku hlanganisa loko va hlaya, nkarhi wun’wana a va swi voni leswaku va fanele ‘ku pfala vangwa’. Loko vadyondzi va kumeka va tikeriwa ku hlanganisa, va pfune hi ku va vutisa leswi swi nga ta va kongomisa eka ku va va vona ku hlangana exikarhi ka mahungu eka xitshuriwa.

Tsundzuka	U nga tirhisa Ku hlaya hi Ntlawa loku ku rhangeriweke kahle eka qhinga leri tanihi loko u ri na vadyondzi entlaweni. U nga va languta hi vukheta loko va hlaya, u ri karhi u tshamela ku va hlohlotela ku hlenganisa. Ku va vutisa swivutiso swa Hikokwalaho ka yini swa va pfuna ku endlela leswaku va hlaya hi levhele yo enta.

KOTARA	Qhinga ra ntwisiso ra IV: Vonelo ra miehleketo.
Vonelo ra miehleketo/ku ti akela xifaniso emiehleketweni	Xana i yini? Rito leri ri huma eka xivono lexi xi fambelanaka na ku ehleketa. Vonelo ra miehleketo swivula ku vona swo karhi hi tihlo ra miehleketo, kumbe ku endla xifaniso xa miehleketo etinhlokweni ta hina. Hi tirhisa marito kumbe swivumbeko swa swifaniso eka xitshuriwa, vutivi etinhlokweni ta hina na swikili swa hina swo ehleketa ku tiakela xifaniso emiehleketweni xa leswi hi hlayaka hi swona. Hi nga tirhisa switwi hinkwaswo ku endla xifaniso lexi. Switwi swa hina swa ntlhanu i ku vona, ku nuheta, ku nantswa, ku khumba na ku twa. Xana hikokwalaho ka yini ya ri ya nkoka? Vahlayi lavanene nkarhi hinkwawo va vonela emiehleketweni leswi vatsari va tsaleke hi swona loko vari karhi va hlaya, va pfuxa switwi swa vona. Leswi swi va pfuna ku hlenganisa na leswi va swi hlayaka. Tanihi leswi hi lavaka vadyondzi va hina leswaku va va vahlayi lavanene, hi va pfuna ku endla leswi vahlayi lavanene va endlaka swona – hi va hlohlotela ku va na vonelo ra miehleto na swona hi va komba leswaku swi endlisiwa ku yini. Vonelo ra miehleketo ri pfuna ku entisa ntwisiso, ri tlhela ri pfuna vadyondzi ku tsundzuka. Hi ku komba vadyondzi ku va na mavonelo ya miehleketo, na ku tumbuluxa xifaniso xa miehleketo, u le ku va pfuneni ku endla xitori xi hanya. Leswi swi pfuna vadyondzi ku hlenganisa na xitshuriwa. Swi va dyondzisa ku va na vonelo ra miehleketo swi tlhela swi komba vadyondzi leswaku ku hlaya ku nga tsakisa ku tlhela ku nyanyula. Ku tsakela xifaniso eka xitshuriwa swi tlhela swi pfuna vahlayi ku tsundzuka swiendleko swo karhi eka xitori kumbe xitshuriwa.
Xana ndzi nga ya dyondzisa rini?	Maqhinga ya ntwisiso ya nga dyondzisiwa na ku kombisiwa eka Dyondzo ya Masungulo hinkwayo, ku suka eku sunguleni ka Giredi ya V ku fika eka Giredi ya 3. Vadyondzi va fanele ku tolovela na ku kota tirhisa maqhinga ya ntwisiso ya ntolovelo eka Dyondzo ya Masungulo hinkwayo. Qhinga leri ra ntwisiso ri nga tirhisiwa hi nkarhi wun'wana na wun'wana wa Ku Hlaya ko sungula, Hi nkarhi wo hlaya na le Ndzhaku ka ku hlaya. • U nga tlhela u kucetela vadyondzi va wena ku ri tirhisa loko va endla Ku hlaya ka vambirhi kumbe Ku Hlaya ha un'we.

Xana ndzi dyondzisa ku yini?	• Byela vadyondzi va wena qhinga leri u nga ta ri tirhisa ku va dyondzisa. Va kombe swikombakombani leswi u swi endleleke qhinga leri. • Hlamusela leswaku swi vula yini (ku tumbuluxa xifaniso emiehleketweni ya hina xa leswi hi hlayaka hi swona). Hlamusela vadyondzi va wena leswaku va nga tirhisa xitwi xin'wana na xin'wana xa vona ku tumbuluxa xifaniso lexi xa miehleketo. • Loko u va kombisa qhinga leri, hlawula swin'wana swo olova no nyanyula leswi sukaka exitorini ku tiendlela vonelo ra miehleketo. Tirhisa rito ra wena na swikoweto ku endla leswaku swi nyanyula na ku tsakisa. • Xikombiso, loko u hlaya na vadyondzi va wena ebukwini ya Vula Bula, ku na xitori lexi vuriwaka Jika, va kombe papila ra le mahlweni leri nga na xifaniso xa <i>nchinginya lowo jikajika</i>. Sungula hiku pfuxeleda vutivi bya vona bya le ndzhaku hiku va vutisa leswaku i mani a nga tshama a khandziya nchinginya lowo jikajika naswona u ti twise ku yini? • Sweswi va kombele ku pfala mahlo ya vona, kutani u anakanya leswaku va ta khandziya eka <i>nchinginya lowo jikajika</i> na leswaku van'wana va ta wu susumeta hi ku hatlisa swinene. U nga vutisa swivutiso swo va pfuna leswaku va va na vonelo ra miehleketo kambe a va fanelanga ku hlamula – va fanele ku anakanya nhlamulo emiehleketweni ya vona: <i>Xana wa wu twa moya exikandzeni xa wena? Xana u khomelele ka yini? Xana u twa mpfumawulo wihi? Xana ku humelela yini loko wu famba hi ku hatlisa swinene? Xana wa tiphina hi wona kumbe wa chava kantsongo? Xana incini lexi xiku endlaka u chava? Xana u nga tlula kumbe u ta wa? Na sw. na sw.</i> • Tanihileswi u swi vonaka eka xikombiso, ku pfuna vadyondzi ku va na mavonelo ya miehleketo ya ndhawu swi va endla leswaku ku hlaya ngopfu ku kuma leswaku ku ta humelela yini ku ya emahlweni. • Ku va dyondzisa ku va na vonelo ra miehleketo swi tlhela swi komba vadyondzi leswaku ku hlaya ku nga nyanyula ku tlhela ku tsakisa. • Mavonelo ya miehleketo ya tlhela ya pfuna vahlayi ku tsundzuka swilo ku antswa – va ta katsa tinxaka hinkwato ta matitwelo (nyanyuko, ntsako, ku langutela, ku chava, ku khoma hi sululwana, matitwelo yo dyondza swilo ro sungula, na sw. na sw.) loko va khandziya <i>nchinginya wo jikajika</i>, naswona leswi swi ta va pfuna ku aka vutivi bya marito bya vona vini.
Switirhisiwa	• Endla phositara ya mihlovo ya ku koka mahlo laha u longoloxaka maqhinga kutani u nyika nhlamuselo ya qhinga rin'wana na rin'wana. Kongomisa eka phositara loko u dyondzisa qhinga leri. Xivumbeko lexi xi komba byongo byi ri karhi byi pfurha, leswi hi leswi swi hi humelelaka loko hi tumbuluxa xifaniso xa le miehleketweni. U nga endla xikombakombani lexi nga tsariwa: vonelo ra miehleketo eka xona kutani u tirhisa xifaniso xo fana na lexi loko u dyondzisa qhinga leri. U pfumeleriwele ku tirhisa xifaniso xa wena n'wini eka qhinga leri. Tlakusela xikombakombani ehenhla loko u va kombela ku tirhisa qhinga hi nkarhi wa ku hlaya.

Xana hi nga kombisisa ku yini laha ku nga na mbindzumuko eka xiphemu lexi	Loko kuri na vadyondzi lava va nga tekiki xiave, va tlhela va tikeriwa eka ku hlaya, va kucetele ku tirhisa vonelo ra miehleketo eka xitori loko va hlaya. Va tala ku swi kuma swi nyanyula loko va swi endla naswona swa va phyuphyisa na ku va pfuna ku tiphina ngopfu hiku hlaya. Leswi swi tlhela swi pfuna ku ndlandlamuxa Nhlamulo ya Muhlayi hi ndlela leyi amukelekaka.
Tsundzuka	A ku na leswi nga swona kumbe leswi nga riki swona eka vonelo ra miehleketo. Xikongomelo i ku nyanyula miehleketo ya vadyondzi na ku va endla va nghenelela eka xitori.

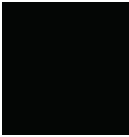

KOTARA	Qhinga ra ntswiso ra vu V: Ku kombisa mongo wa xitori.
Ku kombisa mongo wa xitori	Xana i yini? Switori swo tala (leswi swi vuriwaka swirungulwana) swi longoloxiwile ku ya hi mongo lowu vuriwaka xivumbeko xa xitori. Leswi swi endliwa hi ndhawu, swimunhuhatwa, xiphiqo, tindlela to lulamisa swihoxo, leswi swi vuriwaka xintshuxo, na nkongomelo (lowu wu vuriwaka 'hungunkulu'). Mongo lowu wu na 'mahungu nkulu' ya xitori. Xana hikokwalaho ka yini ri ri ra nkoka? Ku tiva xivumbeko xa xitori swi nyika rimba leri ri pfunaka vadyondzi ku kombisa mahungu ya nkoka hi xitori lexi fambelanaka ku xi twisisa. Xiletelo lexi hetisekeke xa xivumbeko xa xitori xi pfuna vadyondzi ku tsundzuka leswi humeleleke exitorini, va nga xaxameta swiendleko hiku olova, naswona va nga katsakanya xitori hiku olova. Swi pfuna vahlayi hinkwavo ku kurisa ntswiso wa vona, ku nga ri vahlayi lava va tikeriwaka ntsena.
Xana ndzi nga yi dyondzisa rini?	Maqhinga ya ntswiso ya nga dyondzisiwa na ku kombisiwa eka Dyondzo ya Masungulo hinkwayo, ku suka eku sunguleni ka Giredi ya V. Nkarhi lowu va nga ta fika eka Giredi ya 3, vadyondzi va ta va va toloverile na ku kota ku tirhisa maqhinga ya ntswiso lawa ya tolovelekeke ngopfu. Qhinga ra xivumbeko xa xitori ri nga hlamuseriwa na ku kombisiwa hi nkarhi wa Ku Hlaya swin'we na Ku Hlaya loku Rhangeriweke. Vadyondzi va nga ti toloveta ku kombisa mongo wa xivumbeko xa xitori hi nkarhi wa Ku Hlaya hi Vambirhi kumbe loko va tirha hi mintlawo loko mudyondzisi a ri karhi a endla Ku Hlaya loku rhangeriweke. Va nga ha ti endlela leswi hi vona vini, loko va endla Ku Hlaya uri wexe. U nga tiendlela milawu leyi hi malapi kumbe maphepha ku dyondzisa mongo wa xitori. Rintiho rin'wana na rin'wana ri yimele mongo wun'we wa xitori.

Xana ndzi dyondzisa ku yini?

- Byela vadyondzi va wena qhinga leri u nga ta ri tirhisa ku va dyondzisa rona. Va kombe swikombakombani leswi u swi endleleke qhinga leri.
- Hlawula xitori lexi xi nga ta kombisa mongo wa xona kahle, xik. Dyikherotsi eka tibuku ta Vula Bula. Hlayela xitori ehenhla u hlayela vadyondzi va wena eka Ku Hlaya swin'we.
- Loko u hetile ku xi hlaya, hlamusela vadyondzi va wena leswaku u lava ku va dyondzisa qhinga ra nkoka ra ku twisisa switori hiku olova. Qhinga leri vuriwaka mongo wa xitori kumbe xivumbeko xa xitori u tirhisa ximandlamandlana xa xitori.
- Hlamusela leswaku ku kombisa mongo wa xitori kumbe xivumbeko swi ta va pfuna ku tsundzuka miehleketo-nkulu eka xitori naswona leswi swi ta va pfuna na ku komisa xitori.
- Tirhisa ximandlamandlana xa xitori ku kombisa hi laha mongo wa xitori wu tirhaka hi wona:

1. **Ndhawu** (laha xitori xi humelelaka kona na leswaku xi humelele rini – epurasini, edorobeninkulu, khale ka khaleni? Nkarhi wun'wana a swi hlamuseriwanga kahle naswona leswi hi nga byeriwaka swona hi leswo “Kute ka siku rin'wana”. Hambiswiritano, swifaniso swa ti hlamusela na swiendleko leswaku swi humelela enhoveni, emakaya, na sw. na sw.)
2. **Swimunhuhatwa** – xana hi swihi swimunhuhatwa-nkulu? Ku nga va vanhu, eswitorini swa vana ku nga va swiharhi.
3. **Xiphiso**. Xana xiphiso ku nga va yini lexi xi endlaka xitori xi ya emahlweni? Hakanyingi ximunhuhatwa-nkulu xi fanele ku endla swo karhi kumbe un'wana a va xirhalanganyi eka leswi a lavaka ku swi endla.
4. **Xintshuxo** (swiendleko swo hambana-hambana leswi humelelaka swi endla mbilu ya xitori swi tlhela swi yimela tindlela to ololoxa swiphiso). Xikombiso, eka Dyikherotsi murimi a nga swi koti ku koka kherotsi lerikulu hi yena n'wini (xiphiso), kutani a vitana nsati wa yena. Loko yena na nsati wa yena va tsandzeka ku koka kherotsi va ri vambirhi, va vitana jaha ra vona, sweswo - sweswo.

	5. Hungu-nkulu (nkongomelo). Xana hungu-nkulu leri mutsari a lavaka ku ri humelerisa hi xitori lexi hi rihi? Xana hi dyondza yini eka xitori lexi, xana nkongomelo hi wihi? A ku na nhlamulo leyi nga yona kumbe leyi nga hoxeka laha, kambe vadyondzi va fanele ku dyondza ku tirhisa vumbhoni lebyi humaka eka xitori ku seketela nhlamulo ya vona. Xikombiso, un'wana a nga vula leswaku hungu-nkulu eka <i>Dyikherotsi hi</i> leswaku, hiku tirha swin'we vanhu va nga kota ku fikelela xitshunxo eka ku tikeriwa ka vona ku nga ri ku endla swo karhi u ri wexe. Mongo lowu ku na 'timhaka nkulu' hi xitori. (ehansi ka ximandlamandlani u nga engetela mongo wun'wana). Xiphemu lexi ndzi xi rhandzaka; hi laha mudyondzi a vulaka leswi a swi rhandzaka hi xitori Nkarhi hinkwawo loko mudyondzi a hlaya xitori na vadyondzi va pfune na ku vahlohlotela ku kombisa mongo wa xitori, ku fikela loko va kota ku tiendlela swona hi voxo. U ta kuma leswaku vadyondzi va rhandza ku tirhisa ximandlamandlani. Xi va pfuna ku tsundzuka timhaka nkulu hi xitori, na ku kombisa mongo-nkulu wa xitori leswi swi nga va ka nghinghiriko wa nyanyulo eka vona. Swi tlhela swi dyondzisa vadyondzi ku kambela ntikelo wa xitori na 'hungu-nkulu' ra xona. Xikombiso, vanhu vo hambana va nga va na vonelo ro hambana hi Dyikherotsi (kondlo ri vile na vonelo ra rona vini, loko u langutisisa swifaniso!). Hungu-nkulu ro hambana kumbe ro engetela exitorini ku nga va: Ku va hi nga ehleketi leswaku swilo swintsongo a swi pfuni nchumu; hi nga tekeli ehansi matimba ya swilo swintsongo. Nkarhi wun'wana swilo swintsongo leswi swi langutekaka swi nga ri swa nkoka swi nga endla ku hambana hi nkarhi wa xilaveko.
Switirhisiwa	• Endla phositara ya mihlovo ya ku koka mahlo laha u longoloxaka maqhinga kutani u nyika nhlamuselo ya qhinga rin'wana na rin'wana. Kongomisa eka phositara loko u dyondzisa qhinga leri. Endla ximandlamandlani xa xitori, hiku tirhisa tintiho ta ntlhanu ku kombisa mongo wun'wana na wun'wana wa xitori, tahihileswi swi nga kombisiwa laha xifanisweni. U nga ha endla xikombakombani hi mongo wa xitori lowu kandziyisiweke eka eka xona na ku tirhisa ximandlamandlani kumbe xikombiso xa voko ku fana na lexi loko u dyondzisa qhinga leri. U nga ha endla na swimandlamandlani swa mihlovohlovo leswintsongonyana hi makhadibokisi. Loko vadyondzi va ri eka mintlawa yo hlaya xitori swin'we eka Ku hlaya hi vambirhi, va nga ha tirhisa ximandlamandlani ku va pfuna ku kombisa mongo wa xitori loko vari karhi va hlaya.

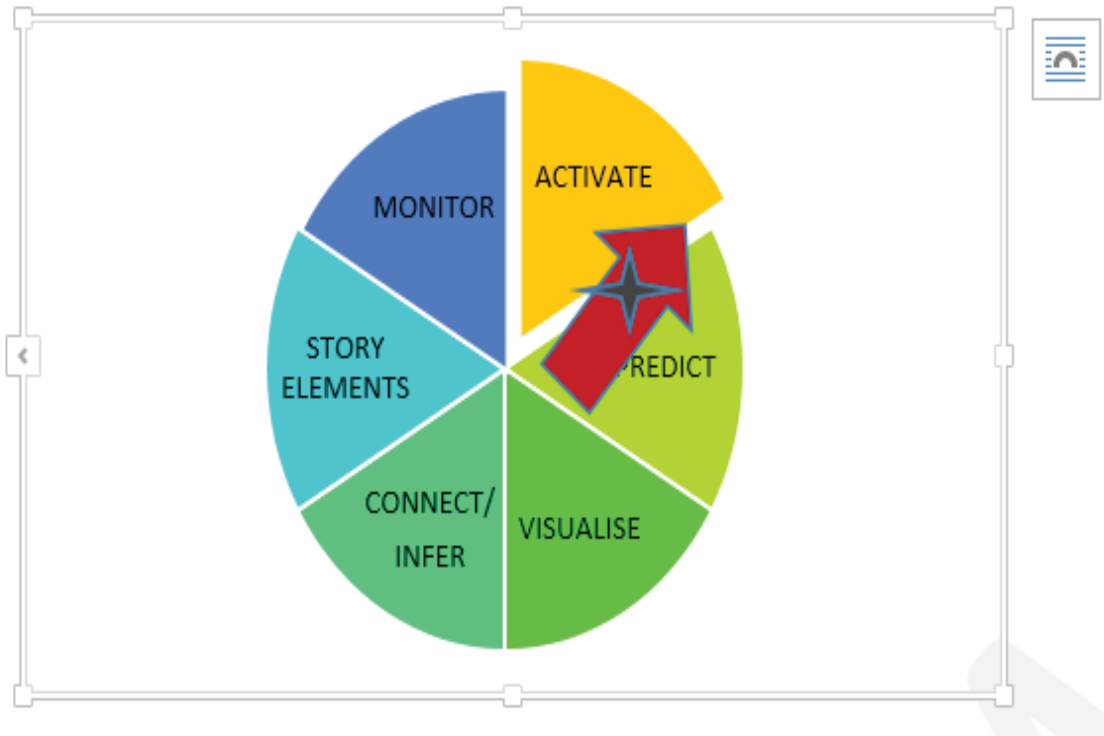
Xana hi nga lemukisa ku yini laha ku nga na mbindzumuxo eka xiphemu lexi	Vahlayi lava nga si ku thwasaka kahle va vona mahungu hinkwawo exitori ya ri ya nkoka wo ringana. Vava na ntlimbo wo vona leswi swi nga swa nkoka na leswi swi nga riki swa nkoka. Va tala ku hlawula xiphemu xa mahungu lexintsongo, lexi xi nga pfuneki nchumu eka tsalwa loko va hlamula swivutiso swa ntwisiso. Ku va dyondzisa mongo-nkulu wa xitori na ku va endla va kombisa mongo lowu loko u ri karhi u va hlayela xitori swi va pfuna ku landzelela na ku twisisa hungu-nkulu eka xitshuriwa.
Tsundzuka	Qhinga leri ri kumeka ntsena eka switori/ swirungulwana. Ri nge tirhisiwi eka switshuriwa swa mahungu.

KOTARA	Qhinga ra ntwisiso ra vu VI: Ku kambela ntwisiso na ku tirhisa qhinga ro lulamisa
Ku kambela ntwisiso na ku tirhisa maqhinga ya ku lulamisa.	Xana i yini? Leswi swi vula ku twisisa leswi humeelalaka hi nkarhi wo hlaya, ku kambela leswaku ku na ku twisisa na ku kambela ku tirhisa qhinga ro hlaya xitshuriwa ku antswa loko xi nga twisiseki. Xiphiqu eka xikambelwana ntwisiso ku nga va rito leri nga twisisekangiki, xivulwa xo tika, kumbe hungu eka ndzimana leyi tikaka ku yi landzelela. Ndzavisiso wu vula leswaku vahlayi lavanene va kota ku lemuka loko va nga twisisi leswi va swi hlayaka, naswona va yima va tlhela va hlaya nakambe va ringeta ku twisisa leswaku i yini lexi endlaka leswaku va nga twisisi. Vadyondzi lavo tikeriwa va ta va vari karhi va hlaya hambu loko va nga twisisi xitshuriwa. A hi minkarhi hinkwayo leyi va hlayaka xiphemu nakambe va karhi va ringeta ku tisa swintshuxo eka xiphiqu lexi endlaka leswaku va nga twisisi. Hikokwalaho ka yini swi ri ni nkoka? Ku hlaya swi fambisana ni ku twisisa leswi u swi hlayeke. Ku hlaya u nga twisisi leswi u swi hlayaka a swi pfuni nchumu. Vahlayi va fanele va lemuka leswaku hikokwalaho ka yini va kuma xiphiqu xa ku twisisa. Xana xiphiqu xi vangiwa hi yini? Vadyondzi va fanele ku dyondza maqhinga ya ku lulamisa swihoxo, hi ku hlaya nakambe kumbe ku hlanganisa leswi va nga swi fikelangiki ekusunguleni. Ku kambela ku twisisa swi pfuna vadyondzi leswaku va twisisa ku antswa xitori hinkwaxo, leswi swi va pfuna ku hlamula swivutiso hi xitori. Vadyondzi va tsakisiwa hi leswi va swi hlayaka loko va twisisa xitori hi ku hetiseka.
Xana ndzi nga ri dyondzisa rini?	Maqhinga ya ku twisisa ya nga dyondzisiwa hi ku kombisa hi minkarhi hinkwayo eka tidyondzo ta le hansi, ku sukela eka vadyondzi va Giredi ya V ku fika eka Giredi ya 3. Vadyondzi va fanele ku tolovela ni ku kota ku tirhisa maqhinga ya ku twisisa minkarhi hinkwayo eka tidyondzo ta le hansi. I swa nkoka ku dyondzisa qhinga leri endzhaku ka loko u dyondzisile vadyondzi man'wana maqhinga. Va nga ha tirhisa maqhinga lawa ku kambela ku twisisa ka vona va tlhela va ya tirhisa ku lulamisa laha va nga twisisiki. • Vadyondzisi va nga kombisa leswi loko va nga si hlaya, hi nkarhi wo hlaya na loko va hetile ku hlaya. • Yi nga ha tirhisiwa eka ku hlaya kun'we na ku hlaya hi ntlawa lowo leteriweke. • Mudyondzisi na vadyondzi va fanele ku kambela ku twisisa minkarhi hinkwayo loko va ri eku hlayeni. • Mudyondzisi u fanele ku hlohlotela vadyondzi ku tirhisa maqhinga loko va hlaya hi vambirhi mbiri kumbe hi wun'we wun'we.

Xana ndzi ri dyondzisa ku yini?	Lawa i maqhinga ya nkoka lama nga kucetela ka vahlayi: 1. Ku tekela enhlokweni ntwisiso 2. Ku lulamisa loko ntwisiso wu lahleka. Byela vadyondzi hi qinga leri u nga ta vadyondzisa ha rona. Va kombeti swikomba kombana leswi u nga endla swona eka qinga leri. U nga tirhisa xivumbeko lexi ku tsundzuxa vadyondzi leswaku i nkarhi wo kambela ntwisiso. Hlamusela vadyondzi leswaku swi katsa: Ku kambela loko u twisisa; loko u nga twisisa u ta YIMA ndzi lulamisa kumbe u tirhisa maqhinga laha ku nga hoxeka kona. Hlamusela vadyondzi leswaku xivangelo xo hlaya i ku twisisa, loko u ri ni xiphiko xo twisisa u fanele ku xi lulamisa hi ku hatlisa. Man'wana maqhinga ya ntolovelo ya katsa leswi landzelaka: ✓ ku hlaya xiyenge lexi u nga xi twisiseki nakambe; ✓ ku kombisa xiphemu lexi nga ni xiphiko(Xana i rito/ mfungho wa xivulwana /xivulwa/ ndzimana ✓ Ku ya emakumu ka xivulwa/ndzimana ku vona leswaku nhlamuselo ya humelela? ✓ Ku kombela mudyondzisi ku hlamusela marito lawa va nga ya tiviki kumbe nhlamuselo ya marito yo ka va nga ya tivi eka dikixinari (ni ku tsala eka buku yo tsalela ya marito.)
Switirhisiwa	• U fanele ku endla positara leyi nga hlovohatiwa laha u nga ta xaxameta maqhinga hinkwawo u tlhela u tsala hlamuselo yin'wana na yin'wana. Kongomisa eka positara loko u dyondzisa maqhinga ya ku hlaya. Endla swikombakombana swa maqhinga u tlhela u tsala ku na ku lulamisa eka swona. U nga tirhisa xivumbeko loko u dyondzisa maqhinga ya ku hlaya.
Xana hi nga kombisisa ku yini laha ku nga na ku kayivela eka xiphemu lexi	Vadyondzi vo tala va khoma hi tingana kumbe ku nyuma loko va nga twisisi leswi va swi hlayaka. Dyondzisa vadyondzi va wena leswaku va tala kuma swiphemu leswi kanganyisaka eka xitshuriwa xo tika ku xi twisisa, ni leswaku swi ni vutlhari ku endla swilo swo karhata ku nga ri ku hlaya handle ka swirhalanganyi.
Xitsundzuxo	Endla leswaku tlilasi ya wena yi va leyi hlayisekeke laha vadyondzi va nga ta ti twa va hlayisekile ku pfuneta va tlhela va ku: Mudyondzisi; a ndzi twisisi eka xiphemu lexi/ ndzi kombela ku pfuniwa eka leswi. Va ndhundhuzeli ku va va kota ku teka xiave naswona va kota ku tiasesa ku komba ntwisiso.

Nkatsakanyo wa maqhingana lawa u nga ma tirhisaka ku endla tiphositara to hlaya ndzimana leti u nga ti vekaka etlilasini ya wena. U nga tirhisa swivumbeko swa maqhingana leswaku vadyondzi va kota ku hambanisa swivumbeko eka maqhingana lama faneleke. U nga endla maqhingana eka vhlwa.

U ta kuma switsundzuxo swo endla maqhingana ya phositara loko wo gugula maqhingana yo twisisa ya tiphositara. Tindhawu tin'wana ti na tiphositara leti u nga kotaka ku ti dawuniloda u nga hakeli nchumu. Hambi swiritano, u fanele ku endla maqhingana ya phositara eka Ririmi ra le kaya etlilasini ya wena. Kuma switsundzuxo eka tindhawu leti ku endla tiphositara ta wena to tsakisa!

MAQHINGA YO DYONDZISA KU HLAYA HI NTWISISO	
1. Mpfuxeto wa vutivi bya masungulo	Ku hlanganisa nhlokomhaka ni xitshuriwa eka leswi u swi tivaka <i>Xana i yini leswi ndzi swi tivaka hi nhlokomhaka leyi?</i>
2. Ku vhumba	Ku vhumba leswi xitshuriwa xi vulaka swona kumbe leswi swi nga ta humelela emahlweni, ku ya hi leswi va swi tivaka ni vutivi byo huma eka xitshuriwa. Xana xitshuriwa xi ta vulavula hi yini? Xana ku ta humelela yini emahlweni?
3. Ku xakahata	Ku tirhisa vutivi byo huma eka xitshuriwa ku vona ku yelana /ku hlanganisa mhaka exikarhi ka xitshuriwa na leswi ringanyetiwa kumbe mavonele.
4. Vonelo ra miehleketo/ku ti akela xifaniso emiehleketweni	Ku endla xifaniso emiehleketweni hi leswi hlamuseriwaka eka xitshuriwa, hi ku tirhisa switwi swa wena. Loko ndzi pfala mahlo ya mina i xifaniso xihlelexi taka eka miehleketo ya mina loko ndzi hlaya xitshuriwa lexi?
5. Ku kombisa hungu-nkulu eka xitori	Ku lemuka swiphemu eka switshuriwa swi nga kombisiwa hi mongo, swimunhuhatwa, xirhalanganyi nkulu, xintshunxo eka xiphiso ni hungu-nkulu leri hundzisiweke. Ndzi nga tirhisa tintiho ta mina ta ntlhanu ku lemuka swiphemu swa xitshuriwa leswi humelelaka exitorini.
6. Ku kambela na ku tirhisa maqhinga yo lulamisa ku ololoxa swiphiso:	Ku tivonela loko u ri karhi u hlaya, leswi u swi twisisaka eka leswi u swi hlayaka; loko u nga swi twisisi, tirhisa maqhinga yo lulamisa ku ololoxa swiphiso: Xana ndzi na xiphiso kwihi eka ku twisisa xitshuriwa na swona ndzi nga swi lulamisa ku yini? ✓ Ndzi nga hlaya xiyenge lexi ndzi nga xi twisiseki nakambe; ✓ Ndzi nga kombisa xiphemu lexi nga ni xiphiso (Xana i rito/ mfungho wa xivulwana /xivulwa/ndzimana). ✓ Ndzi nga hlaya ku fika emakumu ka xivulwa/ndzimana ku vona leswaku nhlamuselo yi va yona, ✓ Ndzi nga kambela mudyondzisi ku hlamusela marito lawa ndzi nga ya tiviki kumbe ndzi nga tirhisa xi nhlamuselo marito/dikixinari.

Making Predictions

During reading, I think about what might happen next in the story.

After making a prediction, I read to confirm or revise (change) my prediction based on what I just read.

Visualizing

Creating a picture in my mind. Using all of my senses to connect the text.

I visualize.

I could see and hear, taste.

I could picture.

Summarize

STOP: Think

Identify the most important parts: who, when/where, what happened

Inferring

I infer during reading when I combine what I read with what I already know about the topic. I create meaning from the text that the author does not come right out and say.

I know the because. I could feel that.

Making Predictions

During reading, I think about what might happen next in the story.

After making a prediction, I read to confirm or revise (change) my prediction based on what I just read.

Visualizing

Creating a picture in my mind. Using all of my senses to connect the text.

I visualize.

I could see and hear, taste.

I could picture.

Summarize

STOP: Think

Identify the most important parts: who, when/where, what happened

Inferring

I infer during reading when I combine what I read with what I already know about the topic. I create meaning from the text that the author does not come right out and say.

I know the because. I could feel that.

Fix-Up Strategies

- Go back to the last part in the text where you remember what was happening. Start at that part and reread.
- Keep reading until you reach the end of the page. If you're still confused, go back and reread.
- Look at the pictures and text features for clues.

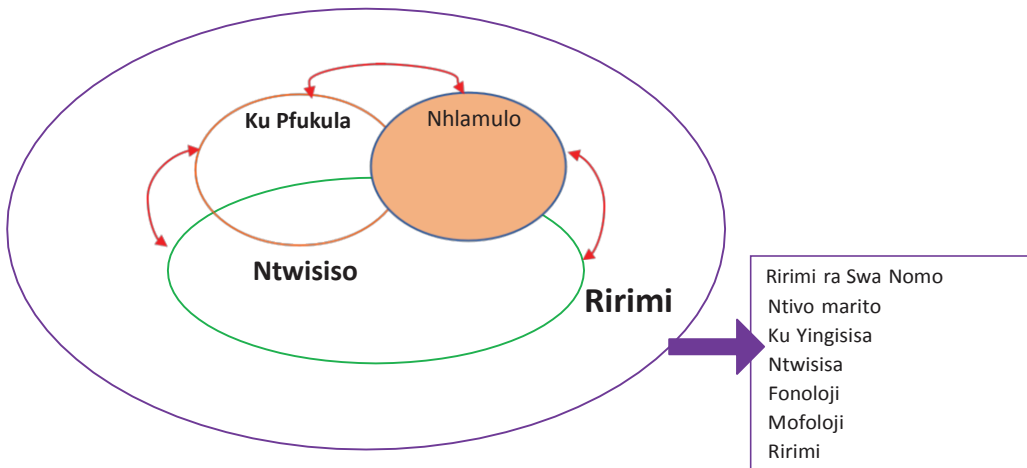
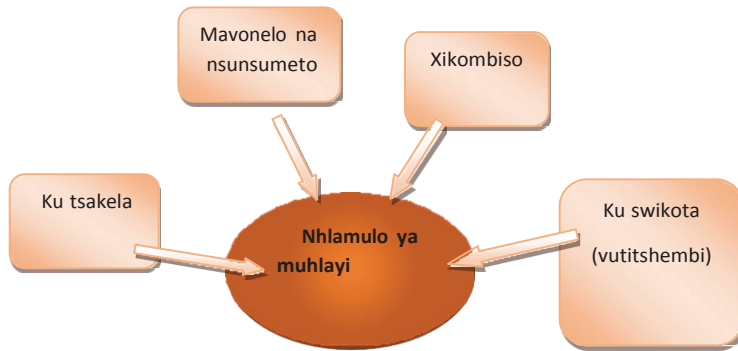
NHLAMULO YA MUHLAYI

Ku hlaya swi hlanganisiwa ni matitwelo ni miehleketo. Hi ku hlaya hi nga tiphina hi tlhela hi nyanyuka, hi nga nghena ka misava yin'wana, hi nga ti kuma hi nghena eka tindzhawu tin'wana, hi nga nghena eka vuleteri bya ximoya, bya vutitwi kumbe swa ku titoloveta, kumbe mpfumelelo eka mahungu na ku dyondza swilo leswintshwa.

Ku hlaya swi andlala vutivi bya hina naswona swi nga tlhela swi endla swilo swa hina swi koteka; swi nga hi dyondzisa hi tindhawu letintshwa, vanhu na swilo. Leswi i tinhlamulo to tsakisa eka ku hlaya. Tinhlamulo ta vahlayi i swilo leswi nga tekeriwiki enhlokweni. Vadyondzisi va fanele ku tekela tinhlamulo to hlaya ta vadyondzi enhlokweni hikuva ti na nhlohletelo lowukulu eka vonelo na nsunsumeto wa vona, ni ku va kota ku hlaya ku fikela kwihi.

Nhlamulo ya muhlayi yi hlanganisiwile na mpfukulo na ku hlaya hiku twisisa. Mpfukulo wu antswisiwa hiku ti toloveta na ku nyikiwa nkarhi wo tala wa ku hlaya. Vadyondzi va nge swi koti ku tihlayela hi ku tsakela loko va ha tsandzeka ku pfukula kahle, leswi swi nga va na xiave eka mavonelo na nsunsumeto wa vona eka ku hlaya. Loko vadyondzi va nga tsakeli kumbe ku vona nkoka wa ku hlaya, va nga ka va nga swikoti ku hlaya switshuriwa, naswona swi nga va na xiave eka ku hlaya hi ku twisisa.

Xivumbeko xa X: Xiphemu xa nhlamulo ya muhlayi

Yuniti ya 2.3 Nhlamulo ya Muhlayi

Xana nhlamulo ya muhlayi i yini?	Xana i yini? Nhlamulo ya muhlayi i matitwelo ni miehleketo ya muhlayi. Hi ku hlaya hi nga tiphina hi tlhela hi nyanyuka, hi nga nghena na ku balekela ka misava yin’wana, hi ya nghena eximoyeni, kumbe hi ku swi endla hi ku leteriwa ni ku kuma vutivi hi tlhela hi dyondza swilo leswintshwa. Ku hlaya swi andlala vugimamusi naswona swi nga tlhela swi endla swilo swa hina swi koteka; hi nga tlhela hi dyondza tindzhawu letintshwa, vanhu ni swilo. Leswi i tinhlamulo to tsakisa ta vahlayi.
Xana hikokwalaho ka yini yi ri na nkoka?	Loko vadyondzi va kota ku hlaya tibuku swi na mbuyelo lowunene, va ta tsakela ku hlaya. Loko va karhi va hlaya swinene, va ta va vahlayi vo antswa, ni ku twisisa ku dyondza hi ku hlaya.
Xana hi swihi swiphemu swa nhlamulo ya muhlayi?	Ku hlaya swanomo hi nkholuko, tani hiloko swi hlamuseriwile eka swiphemu swo tsemelela mpfumawulo, swi endla biloho ra ntwisiso. Loko vadyondzi va twisisa ku tsemelela mpfumawulo hi nhlamuselo ka xiyimo xa le henhla va nga hlaya hi nkholuko no rhetela. Va ta va ni ku tsundzuka ka kahle eka ku kota ku twisisa. Eka xiyenge lexi hi kota ku kongomisa eka swivangelo swin’wana handle ka ku hlaya swa nomo hi nkholuko.

Xana yi dyondzisiwa rini?	Khutaza vadyondzisi ku tsakela tibuku na ku tsakela ku hlaya loku nga sungulaka eka tidyondzo ta malembe ya le hansi. Vadyondzisi va Giredi ya V va fanele ku byala ku tsakela loku ka hari na nkarhi naswona vadyondzisi va ta ya emahlweni na ku aka ku tsakela loku eka Tidyondzo Ta Masungulo hinkwato.
Xana yi dyondzisiwa ku yini?	• Endla tibuku to tsakisa ta switori hi nkarhi wa Ku hlaya swin`we, Ku hlaya hi ntlawa loku leteriwa na Ku hlayela ehenhla hi mudyondzisi. Endla swin`wana leswi nga endlaka leswaku tlilasi ya wena yi languteka yi tsakisa. • Vadyondzisi va Tidyondzo ta Masungulo va fanele ku tsakela ku hlaya na ku va na nkhikhi. Hi ku avelana tibuku ta switori na tibuku ta vutivi, vadyondzi va vona na ku va na mimbulavulo yo tsakisa hi vanhu na swiedleko eswitorini na ku dyondza swilo swintswa eka tibuku ta vutivi. Vadyondzisi va fanele ku hlohletela vadyondzi ku rhandza ku hlaya. Va fanele ku va ndlandlamuxa eka ku hlamula lokunene na ku hlaya loku nga ta tshama eka vona vutomi bya vona hinkwabyo. • Lavisisa laha layiburari ya muganga yi nga kona kutani u hlohlotela vadyondzi va wena na vatswari va vona ku va swirho swa layiburari. Leswi swi ta va nyika vutitwi bya vuxirho emugangeni wa vahlayi na loko va nga ha ri tlilasini. • I swa nkoka ku hlohlotela vadyondzisi lava kotaka ku hlaya ku ya emahlweni na ku hlaya. Endla leswaku vava na ndlela ya ku tirhisa tibuku leti tlhontlhaka miehleketo ya vuswikoti bya levhele ya vona. Loko va hlaya tibuku to olova ntsena va ta hatla va phireka.
Xana u nga lemukisa ku yini laha ku nga ni mbindzimuko?	• Lavisisa vadyondzi etlilasini ya wena lava nga ni ku tikeriwa eka ku hlaya etlilasini ya wena ku tsakelaka ku vona eka ku hlaya ku nga va ehansi hikuva va tikeriwa ku hlaya. Ringeta ku antswisa vuswikoti bya vona byo hlaya. • Lavisisa vadyondzi etlilasini ya wena lava va kotaka ku hlaya kambe va nga ri na ku tsakela ku hlaya. Lavisisa leswaku ku tsakela ka vona hi kwihi na ku kamba loko u nga va kumela tibuku leti va ti tsakelaka.
Xana u nga va pfunisa ku yini vadyondzi?	• Tumbuluxa tibuku to tsakisa ta switori hi nkarhi wa Ku hlaya swin`we, Ku hlaya hi ntlawa loku leteriwa na Ku hlayela ehenhla hi mudyondzisi. Endla swin`wana leswi nga endlaka leswaku tlilasi ya wena yi languteka yi tsakisa. • Vadyondzisi va Tidyondzo ta Masungulo va fanele ku tsakela ku hlaya na ku va na nkhikhi wa swona. Va fanele ka avelana tibuku ta switori na tibuku ta vutivi na vadyondzi va vona, va va na mimbulavulo yo tsakisa hi vanhu na swiedleko eswitorini. Vadyondza swilo swintswa eka tibuku ta vutivi. Vadyondzisi va hlohletela vadyondzi ku hlaya na ku rhandza ku hlaya, va ndlandlamuxa eka vona ku hlamula lokunene ka ku hlaya loku nga ta tshama eka vona vutomi bya vona hinkwabyo. • Lavisisa laha layiburari ya muganga yi nga kona kutani u hlohlotela vadyondzi va wena na vatswari va vona ku va swirho swa layiburari. Leswi swi ta va nyika vutitwi bya vuxirho emugangeni wa vahlayi na loko va nga ha ri tlilasini. • I swa nkoka ku hlohlotela vadyondzisi lava kotaka ku hlaya ku ya emahlweni na ku hlaya. Endla leswaku vava na ndlela ya ku tirhisa tibuku leti tlhontlhaka miehleketo ya vuswikoti bya levhele ya vona. Loko va hlaya tibuku to olova ntsena va ta hatla va phireka.

Hi wahi maqhinga lawa i nga ma tirhisaka leswaku vadyondzi va nyanyuka ku hlamula swivutiso.	Byela vadyondzi hi qhinga leri u nga ta vadyondzisa ha rona. Va kombe swikombakombana leswi u nga endla swona eka qhinga leri. U nga tirhisa xivumbeko lexi ku tsundzuxa vadyondzi leswaku i nkarhi wo kambela ntwisiso. Hlamusela vadyondzi leswi (Kambela = Ku kambelo loko ndzi twisisa; loko ndzi nga twisisi, ndzi ta YIMA ndzi lulamisa kumbe ndzi tirhisa maqhinga laha ku nga hoxeka kona. Hlamusela vadyondzi leswaku xivangelo xo hlaya i ku twisisa, loko u ri ni xiphiko xo twisisa u fanele ku xi ololoxa hi ku hatlisa. Man'wana maqhinga ya ntlovelo ya katsa leswi landzelaka: ✓ ku hlaya xiyenge lexi u nga xi twisiseki nakambe; ✓ ku kombisa xiphemu lexi nga ni xiphiko (i rito/ mfungho wa xivulwana/xivulwa/ ndzimana ✓ Ku ya emakumu ka xivulwa/ndzimana ku vona leswaku nhlamuselo yi va yona, ✓ Ku kombela muddyondzisi ku hlamusela marito lawa va nga ya tiviki kumbe nhlamuselo ya marito yo ka va nga ya tivi eka dikixinari (ni ku tsala eka buku yo tsalela)

KOTARA	Ku tsakela
Xana i yini?	Xana i yini? Vadyondzi va fanele ku tsakela ku hlaya, ni ku swi vona swi ri swilo leswi va nga swi endlaka, leswi tsakisaka swi tlhela swi va swa nkoka eka vona. Hikokwalaho ka yini? Loko vadyondzi va vona ku hlaya swi tsakisa, va ta tsakela ku hlaya. Loko va tshamela ku hlaya, swi ta va endla va va vahlayi, na ku andzisa ntivo marito na vutivi bya vona.
Xana ku nga dyondzisiwa rini?	Khutaza vadyondzi va tsakela tibuku na ku hlaya loku nga sungulaka e ka tidyondzo ta malembe ya le hansa. Vadyondzisi va Giredi ya V va fanele ku byala ku tsakela loku ka hari na nkarhi naswona vadyondzisi va ta ya emahlweni na ku aka ku tsakela loku eka Tidyondzo Ta Masungulo hinkwato.
Xana ku dyondzisiwa ku yini?	• Tsundzuxa vadyondzi hi mbuyelo lowu kumekaka wa ku hlaya – hi ku hlaya hi nga tiva swilo swa misava, ku hlaya ku pfula minyangwa ya vutivi, ku hlaya ku pfulela vanhu misava na tindlela to fambeka. • Khutaza vadyondzi ku vumba mintlawwa ya tibuku eswikolweni swa vona. • Vulavula ni vadyondzi hi tibuku hi Ririmi Ra le Kaya, mutsari wa mahungu na muphati hi Ririmi Ra Le Kaya. Loko wo tshuka u hlangane na swifaniso na tsalwa ra mutsari eka phephahungu kumbe magazini, ri tise etlilasini. • Endla rixaxa exitsalelweni na vito: Hikokwalaho ka yini ndzi rhandza ku hlaya. <i>Mpundzu wun`wana na wun`wana</i>, ku nga se sungula nkarhi wa Ririmi, vutisa un`we kumbe vambirhi leswaku hikokwalaho ka yini va tsakela ku hlaya kumbe leswi va swi tsakelaka hi ku hlaya, kutani va tsala tinhlamulo ta vona exitsalelweni. Endla leswi ku ringana masiku ya 10. Vadyondzi va ta sungula ku tsakela ku nghenelela eka nhlokomhaka.
Switirhisiwa	Tlilasi leyi fuweke leyi nga ni khona yo hlaya leyi hlohletelaka ku tsakela tibuku na ku hlaya.

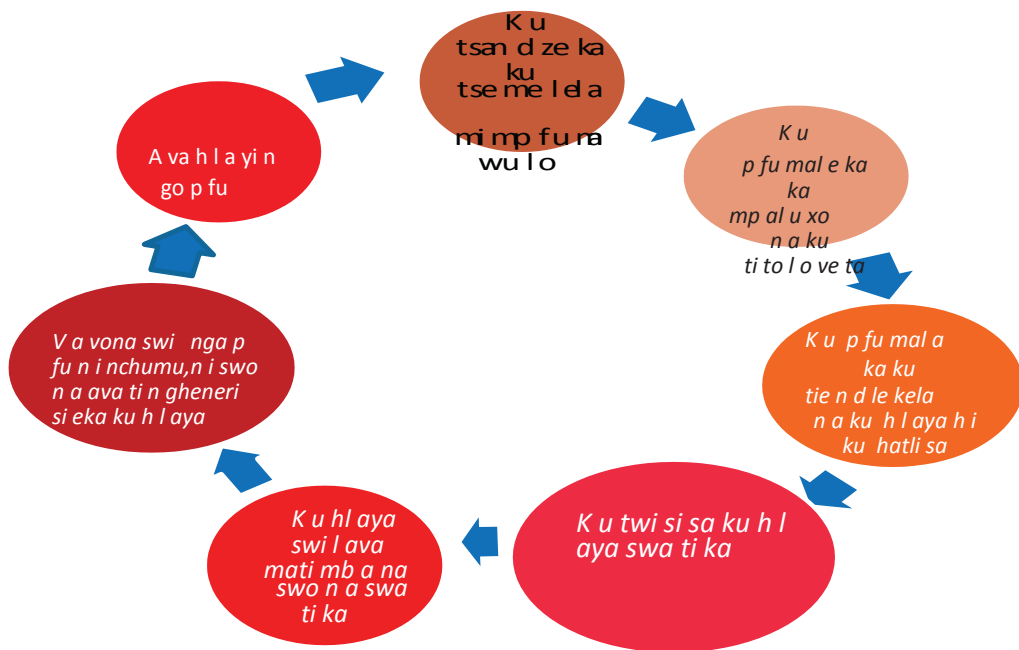
Xana u nga kombisisa ku yini laha ku nga ni mbindzimuko?	Lavisisa vadyondzi etlilasini ya wena lava nga ni ku tikeriwa eka ku hlaya. Lava ku tsakela ka ka vona ka ku hlaya ku nga le ehansi hikuva va tikeriwa. Ringeta ku antswisa vuswikoti bya vona byo hlaya. Lavisisa vadyondzi etlilasini ya wena lava va kotaka ku hlaya kambe va ti kuma va nga ri na ku tsakela ku hlaya. Lavisisa leswaku ku tsakela ka vona hi kwihi na ku kamba loko u nga va kumela tibuku leti va ti tsakelaka.
Tsundzuka	Swa antswa ku hlohlotela miehleketo ya lavantsongo kutani u va endla va va ni nkinkhi Wa ku hlaya, u nga hundziwi hi nkarhi.

KOTARA	Mavonelo na nsusumeto
Xana i yini?	Xana i yini? Vadyondzi va lava ku tshama va hlohleteriswa na ku susumetiwa ku hlaya na ku vona ku hlaya tanihi xilo lexi nga ta va vuyerisa na ku nyanyula. Hikokwalaho ka yini? Loko vadyondzi va vona ku hlaya na tibuku tanihi swilo leswi nga ta va vuyerisa na ku nyanyula, va ta lava ku hlaya ngopfu. Loko va ri karhi va hlaya ngopfu, va ta va vadyondzi vo antswa naswona va ta dyondza swo tala eka ku hlaya loku.
Xana ya nga dyondzisiwa rini?	Ku hlohlotela vadyondzi ku hlaya na ku va na ntsakelo eka ku hlaya i swa nkoka eka Xiyimo xa Masungulo. Ku nga sungula eka Giredi ya 1 ku ya emahlweni eka tidyondzo ta vona ta Phurayimari. Vulavisi byi ri hi fanele hi vakhoma va ha tsakama hikuva loko va kula hi ta va na ku tikeriwa ku va ololoxa. Hi fanele ku lwela ku va endla vahlayi va nkinkhi, kutani va ta va vahlayi vutomi bya vona hinkwabyo. Tiakele buku ya switori yo tsakisa hi nkarhi wa Ku hlaya swin'we, Ku hlaya hi ntlawa loku rhangeriweke hi mudyondzisi Ku hlayela ehenhla. Endla swo karhi leswi vadyondzi va nga ta tshama va swi tsundzuka na ku tiphina va tshama va langutela ku hlaya. Vadyondzisi va Xiyimo xa le Hansi va fanele ku tsakela ku hlaya na ku dyondzisa hi nkinkhi. Va fanele ku lombana tibuku ta switori na vadyondzi va vona na ku va na mimburisano yo tsakisa na vona hi vanhu na swiendleko leswi va swi hlayeke. Va ta dyondza swilo leswintshwa swo huma eka tibuku ta mahungu. Vadyondzisi va fanele ku kucetela vadyondzi ku rhandza ku hlaya na ku va endla va va na rirhandzu na nyanyuko eka ku hlaya, va ndlandlamuxa tinhlamulo letinene eka ku hlaya loku nga ta tshama na vona vutomi bya vona hinkwabyo. Lavisisa laha layiburari ya wena ya muganga yi nga kona na ku va khutaza ku yi tirhisa va va swirho swa yona vona na vatswari va vona. Leswi swi ta va endla va va na vuxirho eka muganga wa vahlayi ku nga ri etlilasini ntsena. I swa nkoka ku khutaza vadyondzi lava va nga vahlayi lavanene ku ya emahlweni na ku hlaya. Tiyisisa leswaku va na tibuku leti ti tikakanyana ku ya hi vuswikoti bya vona. Loko va tshama va hlaya tibuku to olova va ta karhala va nga ha tsakeli ku hlaya.
Switirhisiwa	Loko vadyondzi va ri na tibuku to tala kumbe laha va nga kumaka kona tibuku, va ta kuceteleka ku hlaya. Tiakele khona ya tibuku to tsakisa etlilasini laha vadyondzi va nga ta kota ku kuma tibuku to hlaya kona.
Xana hi nga lemukisa ku yini laha ku nga na mbindzimuko eka xiphemu lexi	Kambisisa vadyondzi lava va nga ri ku na ku tsakela tibuku kumbe nkucetelo wo hlaya. Xana ku na swiphiso ekaya leswi tikelaka mudyondzi? Xana va tikeriwa eka ku pfukula? Komba vadyondzi va wena leswaku u va tekela enhlokwani.

Tsundzuka	Swa olova ku khutaza vana lavantsongo ku hlaya. Va thugamama va tika ku va khutaza ku hlaya kambe loko u ndlandlamuxa mahanyelo lawa eswikolweni swa le hansi swi komba leswaku va ta kota ku hlaya loko va ya eswikolweni swa le henhla.

KOTARA	Ku swikota
Xana i yini?	Xana i yini? Ku swikota swivula ku tshemba ka mudyondzi eka vuswikoti byo endla swo karhi. Yi tlhela yi katsa matitwelo na vutitshembi. Hikokwaloho ka yini? Vonelo ra vadyondzi ra vuswikoti ri khumba nhlohlotelo eka ku tikhata ka vona eku dyondzeni ni ku navela ka vona ku dyondza hambu swi tika. Loko vadyondzi va twa ku hlaya swi nonoha no phirwa, va nga ehleketa leswaku a swi na nkoka ku tikhata, va ta tshika ku ringeta ku dyondza hi matimba.
Xana ku nga dyondzisiwa rini?	Vadyondzisi va nga aka vutitwi bya vadyondzi bya ku titshemba eka dyondzo ya masungulo ku suka eka Giredi ya V ku fika eka Giredi ya 3.
Xana yi nga dyondzisiwa ku yini?	• Tsundzuxa vadyondzi leswaku ku kota ku hlaya swi antswisiwa hi ku tinyiketela ni ku ti toloveta. Leswi swi va nyika vulawuri eka tidyondzo ta vona. • I swa nkoka ku kombisa vadyondzi lava tikeriwaka ku hlaya ku va pfuna ku tiantswisa. Pfuna vadyondzi ku twisisa leswaku hi nseketelo wa wena na swiletelo swa wena, ku tiyimisela ka vona na ku navela ku titoloveta ku hlaya swi nga va pfuna kuva vahlayi va vutshila. • Loko vadyondzi va antswa eka ku hlaya vuswikoti bya vona bya engeteleka na vuti tshembhi bya kula. Leswi swi ta va pfuna ku va hlohlotela ku hlaya swinene. Loko va hlaya swinene mahlayelo ya vona ya antswa na ntivo marito ya vona ya andza. Ririmi na vutivi bya le ndzhaku bya kula.
Switirhisiwa	Mbango lowu wu nga fuwa hi matsalwa, khona yo hlayela layiburari.
Xana hi nga lemukisa ku yini laha ku nga na mbindzimuko eka xiphemu lexi	• Ku pfumala vu titshembi. • Ku papalata tibuku na ku hlaya – ku nga teki tibuku.
Tsundzuka	Ku pfuna vadyondzi hi un'we un'we. Ku va tekela enhlokweni ni hlohletela. Nseketelo wo tala wu fanele ku nyikiwa vadyondzi hi nkarhi wo hlaya hi ntlawa loku leteriwaka.

Hi ku tsana, vadyondzi vo tala va twa onge ku hlaya swi lava matimba na swona swa tika, a va voni nkoka wa ku hlaya, a va nyanyuriwi hi ku hlaya. Vadyondzi lava va va na tinhlamulo ta nandzulo eka ku hlaya, leswi swi va na mbuyelo wo biha eka vutomi bya vona hinkwabyo. Loko va nga swi tsakeli va nge hlayi hi ku tinyiketela handle ko boheleriwa ku hlaya. Vadyondzi lava nga toloveriki ku hlaya a va swikoti ku va vahlayi va ntokoto, va lahlekeriwa hi mbuyelo wo hlaya.

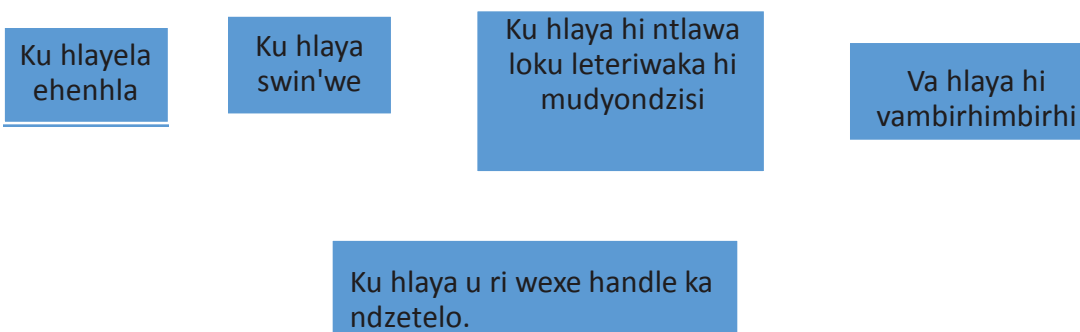

Xivumbeko xa 3: Ndzhendzheleko wo ka wu nga ri na mbuyelo wa kahle

Vadyondzi lava nga na mbuyelo lowunene wo hlaya va hlaya swinene. Loko va hlaya swinene, va va vahlayi va ntokoto va tlhela va dyondza swilo swo tala. Leswi swi va veka eka ndzhendzheleko wa kahle wo hlaya lowu nga na mbuyelo lowunene. Loko u ri na vadyondzi lava nga le ka ndzhendzheleko wa mbuyelo wo ka wu nga ri wa kahle, va ncinde va va eka ndzhendzheleko wa mbuyelo lowunene.

Maendlelo yo hlaya

Maendlelo yo hlaya lawa ya hlawuriweke hi XIPHOKHAMA hi lawa:

2.2.1.1 Ku hlayela ehenhla

Xana i yini ku hlayela ehenhla?	I xiphemu xa nkoka xa ndzinganiso eka nongonoko wa mahlayelo. I nghingiriko wa tlilasi hinkwayo laha mudyondzisi a hlayelaka xitshuriwa ehenhla. Ku vumba vutshila hinkwabyo bya ririmi (ku katsa na byo hlaya) eka mbango wo twisiseka. Xitshuriwa xo hlayela ehenhla xi fanele ku va henhla ka levhele ya vadyondzi.
Hikokwalaho ka yini ku ri ka nkoka?	Maendlelo lawa yo hlayela e henhla ya kongomisiwe eka ku kurisisa rirhandzu na ku tsakela ku hlaya na ku kurisa vutivi bya vona bya ntivo marito
Xana hi dyondzisa ku yini ku hlaya swin'we?	Loko u nga si sungula ku hlaya: Papila ra masungulo. • Tivisa marito ya nkoka: Komba rito rin'wana na rin'wana hiku tirhisa swikom-ba-kombana. • Loko xitshuriwa xi huma eka buku, kanela vito ra yona na papila ro sungula u tlhela u vutisa swivutiso leswi nga na vuxaka na vito ra buku na papila ro sungula ra buku leswaku vadyondzi va kota ku bhvumba leswi xitori xi nga ta vulavula hi swona. Hi nkarhi wo hlaya: Hlayela xitshuriwa ehenhla. • Hlaya xitshuriwa hi nkombiso, u tirhisa marito yo hambana-hambana ya swimunhuhata swo hambana hambana. • U nga susi mahlo ya wena eka vadyondzi. • Hlaya u ri karhi u yima ka tsongo ku endlela leswaku xitori xi twisiseka. • Kanela hi swifaniso loko u ri karhi u hlaya. • Endla leswaku vadyondzi va nghenelela hi ku va vutisa swivutiso. Endzhaku ko hlaya. Hlohlotela vadyondzi ku: • Vulavula hi xitori, swimunhuhata, xiendleko. • Va avelana tinhlamulo/ku titwa ta vona vini hi xitshuriwa. • Va tirhisa ntivo marito yo huma eka xitshuriwa. Vadyondzisi va tirhisa xitshuriwa ku yingisela hi ntwisiso, ku encenyeta, ntivo marito, swivulwa na ku tsala swin'we ka tlilasi hinkwayo. Nkarhi wo hlayela ehenhla wu fanele ku va exikarhi ka 10 – 15 wa timinete kan'we hi vhiki.
Xana hi dyondzisa rini ku hlayela ehenhla?	• Ku hlayela ehenhla ku endliwa hi mudyondzisi eku sunguleni ka tidyondzo ta Ririmi ra le kaya. Swi nga ha endliwa ku nga si fika nkarhi wo wisa kumbe eku heleni ka siku.
Xana u nga kombisa ku yini laha ku nga ni mbindzimuxo?	• Vadyondzi lava nga twisiseki xitori va ta nyika tinhlamulo leti ti nga fambelaniki na xitshuriwa
Hi nga ku antswisisa ku yini ku hlayela eehla	• U nga hlaya xitori nakambe hi nkarhi wa ku hlaya hi mintlawe loku lereriwaka. • Tiyisisa leswaku vadyondzi hinkwavo va yingiserile. • Hlawula xitori xo tsakisa lexi ringaneke giredi yaleyo.

Ku hlaya swin'we.

Xana i yini ku hlaya swin'we?	Ku hlaya swin'we i nghinghiriko wa tllasi hinkwayo laha mudyondzisi a hlayaka xitshuriwa lexi kurisiweke ku fana na switori swo huma eka tibuku leti kulu swin'we na vadyondzi. Mudyondzisi u kombisa vuswikoti bya swa noma byo hlaya byo fana na ku hlaya hi nkuluko ni mavulelo lamanene ya marito.
Hikokwalaho ka yini ku ri ka nkoka?	Ku hlaya swin'we endlelo ro angarhela hikuva ri angarhela vadyondzi hinkwavo va vuswikoti byo hambanahambana laha va rhangeriweke hi mudyondzisi wa vona. Ku pfuna leswaku vadyondzi va dyondza mintolovelo yo hlaya switshuriwa leswi tsariweke (makhomelo ya buku, vutlhelo, mahlayelo ya swifaniso, ku lemuka mahikahatelo) na ku va na vutitshembi loko va hlaya va ri voxo. Ku hlaya swin'we swi tirhisiwa ku hlulukisa swiphemu hinkwaswo swa ririmi. (Ku yingisela na ku vulavula, ntivo mimpfumawulo, no twisisa leswi hlayiwaka, matirhise-lo ya ririmi na ku tsala). Swi nyika mudyondzisi nkarhi wo hlanganisa swiphemu swinharhu swo hlaya swi nga leswi landzelelaka: ku tsemelela mipfumawulo, Ku hlaya hi ku twisisa na nhlamulo ya muhlayi.
Xana hi dyondzisisa ku yini ku hlaya swin'we?	Xiyenge xo sungula xi kongomisiwile eka ku tiphina ku languta tsalwa na vadyondzi na ku nyika tinhlamulo kumbe mavonelo ya wena n'wini. Xiyenge xa vumbirhi xikongomisiwile eka ku hlaya swin'we na vadyondzi mi ri karhi mi kana ku hlulukisa ntivo marito, ku hlaya hi ku twisisa, vuswikoti byo tsemelela marito na xivumbeko xa xitshuriwa (ririmi, mahikahatelo). Eka xiyenge xa vunharhu, vahlaya xitshuriwa nakambe. Xiyenge xa vumune xikongomisiwile eka ku encenyeta, ku rungula xitori, ku dirowa na ku tsala. DYONDZO YA 1: LOKO U NGA SI HLAYA • Dyondzisa vadyondzi Mpfumawulo wa maletere eka makhadi ya swikombakombana. • Byela vadyondzi ku pfula tibuku ta vona eka pheji leri nga lulama. • Byela vadyondzi ku languta nhlokomhaka ya xitori na swifaniso. • Byela vadyondzi ku bvumba leswaku xitori xi nga va xi vulavula hi yini hi ku languta nhlokomhaka na swifaniso. • Pfumelela vadyondzi ku kuma/komba marito lama nga eka makhadi kumbe swikombakombana eka ndzimana. DYONDZO 2: KU HLAYA RO SUNGULA • Vuyelela marito ya ku languta u vula na vadyondzi. • Xo landzela, endla xikombisa hi ku hlaya eka vadyondzi hi ndlela yo lulama u hlayela ehenhla, loko vadyondzi va karhi va landzelela bukwinini. • Hlaya hi ndlela ya kahle, u nga hlayi hi ku nonoka, naswona u nga hlayi hi rito ro yimbelela. • Loko u ri karhi u hlaya xitori, yima ku hlaya u vutisa swivutiso ku vona loko vadyondzi va twisisa tsalwa. • Emakumu ka tsalwa, nyika vadyondzi xinkarhana xo ehleketa hi tsalwa, kutani u va vutisa leswaku va ehleketa yini hi tsalwa. Xikombiso: xana u xi rhandzile xitori kumbe a wu xirhandzanga? Hikokwalaho ka yini? I mani a lavaka ku ndzi byela?

	DYONDZO YA 3: KU HLAYA RAVUMBIRHI • Hlayela xitori ehenhla nakambe, sweswi vadyondzi va ta hlaya na wena. Hlayela ehenhla naswona u hlaya kahle – u nga hlayeli vadyondzi hi ku no-noka. • Emakumu ka pheji kumbe xiyenge xin’wana na xin’wana, va na na nkanerisano ku hluvukisa ntivo marito, ntwisiso, vutshila byo peleta na xivumbeko xa tsalwa (ririmi, hikahata, na sw. na sw). • Hlaya tsalwa nakambe – Sweswi kuma mintlawwa ya vadyondzi kumbe mudyondzi un’we ku hlayela ehenhla na wena. Vadyondzi lavan’wana hinkwavo va ta landzelela ebukwini. DYONDZO YA 4: ENDZHAKU KO HLAYA • Eka dyondzo leyi, endla nghingiriko endzhaku ko hlaya. • U nga vutisa vadyondzi ku hlamusela xitori hi mintlawwa, kumbe va hlamusela munghana xitori. • U nga veka vadyondzi hi mintlawwa u va byela ku endla ntlangu hi xiphemu xa xitori. • U nga ha va nyika na swivutiso swo tika leswi nga ta endla leswaku va kanerisana. Xikombiso: Xana swi lulamile ku ri hi nga teka swilo leswi nga riki swa hina? Xana u ehleketa leswaku leswi swi nga va swi lulamile rini, naswona hikokwalaho ka yini? • Loko u lava nghingiriko wo miyela, byela vadyondzi ku dirowa xivono ku suka eka xitori, va lebula na xifaniso, kumbe va tsala nhlokomhaka ya leswi va nga swi hlaya.
Xana hi dyondzisa rini ku hlaya swin’we?	• Ku hlaya swin’we kumbe ku tsala swin’we hi xitalo swi humelela hi timinete ta 15 ta ku hlaya loku kongomisiweke masiku manharhu evhikini.
Xana hi kamberisa ku yini ku hlaya swin’we?	• Kambela mudyondzi un’wana na un’wana u tirhisa rhubiriki leyi u yi endleke. • Rhekhoda mbuyelo eka buku yo kambela no rhekodela eka yona. • <i>Languta xikombiso xa rhubiriki leyi yi nga laha hanshi.</i>
Xana u nga lemukisa ku yini laha ku nga ni mbindzumuko?	• Vadyondzi lava pfumalaka vutitshembi a va swi tsakeli ku hlaya xikan’we na mudyondzisi. Va nyika tinhlamulo leti nga yelaniki na xitshuriwa

Hi wahi maqhinga yo dyondzisa Ku hlaya hi Ntwisiso?	• U nga hlaya xitshuriwa nakambe hi nkarhi wa ku hlaya hi ntlawa loku leteri-waka. • Tirhisa qhinqa ra tintiho ta ntlhanu laha rintiho rin'wana na rin'wana ri yimeleke qhinga leri muhlayi a nga ri tirhisaka ku kuma ndlela yo hlaya rito leri a nga ri tiviki na ku kuma nhlamuselo ya rona. • Khudzu: Tlula rito kutani u hlaya xivulwa ku ya fika emakumu. • Sasankambana: Languta xifaniso. • Hosi hi yexe: Languta rito ku vona loko ku ri na swiphemu leswi u swi tivaka. • Madyambitsi/matiringisi: Twarisa mpfumawulo wa rito. • Mafa-hi- nhlomulo: Kombela ku pfuniwa eku twariseni ka rito loko u nga tivi nhlamuselo ya rona.

Rhubiriki leyi nga laha hansi i xikombiso, mudyondzisi a nga tiendlela ya yena rhubiriki.

Xiyenge lexi hleriwaka	A nga swikoti	Wa swi kota	Wa swikota swinene			
Ku yingisela hi vukheta.	Mudyondzi wa tikeriwa ku yingisela loko mudyondzisi a hlaya	1	Mudyondzi wa yingisela loko mudyondzisi a hlaya	2	Mudyondzi u yingisela hi vukheta minkarhi hink-wayo loko mudyondzisi a hlaya.	3
Ku tiva rito na vuswikoti byo peleta	Mudyondzi wa kayakaya ku vona marito ya ku languta u vula na ku peleta marito ya mpfumawulo.	1	Mudyondzisi wa swikota ku vona marito ya ku peleta vuningi bya marito ya mpfumawulo	2-3	Mudyondzi wa swi kota ku vona marito hinkwawo ya ku languta u vula na ku peleta marito ya mpfuma-wulo hi ku olova na hi ku hatlisa.	4-5
X i k a m b e l a ntwisiso	Mudyondzi a nga swikoti ku hlamula swivutiso swa nomo.	0	Mudyondzi wa swi kota ku hlamula swivutiso swo kongoma.	1	Mudyondzisi wa swi kota ku hlamula swivutiso swo kongoma, na ku nghenele- la eka mbhurisano wa swivutiso swo pfuleka	2

2.2.1.3 Ku hlaya hi ntlawa loku leteriwaka hi mudyondzisi

Xana Ku hlaya hi ntlawa loku leteriwaka i yini?	Leswi swi vula maqhingana yo dyondzisa ku ya hi vuswikoti laha vadyondzi hinkwavo eka ntlawa va hlayaka xitshuriwa xin'we ehansi ka vuleteri bya mudyondzisi
Xana hikokwalaho ka yini ku hlaya hi ntlawa loku leteriwaka ku ri ka nkoka?	Ku hlaya hi ntlawa loku leteriwaka swi nyika vadyondzi nkarhi wo hlaya xitshuriwa hi vona vini va ri karhi va seketeriwa hi mudyondzisi. Swi tlhela swi nyika mudyondzisi nkarhi wo xiyaxiya matikhomele ya vadyondzi loko va ri eku hlayeni ni ku hlela/kambela swigava swa mahlayelo ya vadyondzi hi un'we un'we eka ntlawa. I biloho ro kota ku hlayela vona vini. Xikongomelo xa ku hlaya hi ntlawa loku leteriwaka swi pfumelela mudyondzisi ku tirha na vadyondzi ku antswisavutshila bya vona bya ku hlaya.
Xana yi dyondzisiwa rini?	Ku fanele ku endleka siku rin'wana ni rin'wana laha ku faneleke ku hlaya kwalo-mu ka mintlawa yimbirhi hi siku eka Ririmi Ra Le kaya ni kan'we hi siku eka Ririmi Ro engetela.

Xana ku dyondzisiwa ku yini?	• Tilasi hinkwayo yi avanyisiwa ku ya hi mintlawwa ya vuswikoti, ntlawa wun'wana ni wun'wana wu fanele ku va na kwalomu ka 6 ku fikela 8 wa vadyondzi hi ntlawa. • Mudyondzisi u fanele ku xiyaxiya vadyondzi loko va ri karhi va hlaya xitshuriwa no tirhisa mbuyelo wa EGRA ku tshamisisa vadyondzi ku ya hi mintlawwa. • Leswi swi vula leswaku u ta ava vadyondzi ku ya hi MINTLAWA YA VUSWIKOTI bya vona. Vadyondzi e ka mintlawwa va fanele vava na matimba na vuswikoti lebyi fanaka. • U fanele ku swi tiva leswaku va wela eka ntlawa wihi wo hlaya – nyika ntlawa wun'wana na wun'wana vito. • Nyika mintlawwa mintirho yo endla loko u ta va u ri karhi u tirha ni ntlawa lowu u nga ta wu hlawula. • Tshamani hi xirhendzevutana na ntlawa. • Mudyondzisi u hlawula xitshuriwa lexi faneleke ku ya hi xigava xa ntlawa wa vadyondzi. Mudyondzi un'wana ni un'wana u fanele ku va ni buku ya yena ya xitshuriwa. • Eka xiyenge xo sungula mudyondzisi u kana nhlokomhaka, papila ra masungulo ni swifaniso, Dyondzisa vadyondzi marito ya ku languta u hlaya, hlayela vadyondzi no va ngenelerisa ni ku va kanerisa hi timhaka leti nga mayelana ni xitori a ri karhi a famba-famba eka ntlawa va pfuna laha va tikeriwaka kona. • Xiyenge xa vumbirhi hi leswi landzelaka: Vadyondzi va hlaya xitshuriwa hi vumbirhi-mbirhi ni hi un'we un'we . Mudyondzi un'wana ni un'wana u nyikiwa nkarhi wo hlayela ehenhla swiphemu swa xitshuriwa, loko ku ri xitshuriwa xo leha mudyondzi un'wana ni un'wana u fanale ku hlayela ehenhla kwalomu ka 1-2 wa mapapila. Mudyondzisi u fanele ku vutisa 1-2 ya swivutiso ku vona loko muhlayi a twisisa xitshuriwa. • Ku hlaya hi ntlawa loku leteriwaka ku landzeriwa hiku yingisela ni ku vulavula, ntivo marito, ntwisiso ni matirhiselo ya ririmi ni migingiriko leyi yelanaka ni xitshuriwa.
	• Pfuna vadyondzi ku ndlandlamuxa 'ku lwa na marito' ka vona, kumbe ku hlaya hi ku hatlisa.

	Xikombiso: a. Xana wa swi twisisa? b. Hi rihi rito leri nga twalaka ri ri rona eka xivulwa? c. Languta xifaniso, xi vulavula hi yini? d. Ku nga va rona rito ra kona, kambe languta mpfumawulo wo sungula nakambe. Ringeta ku twarisa rito
Xana u nga ku kamberisa ku yini?	• Hi minkarhi ya ku hlaya hi ntlawa, vitana mintlawwa yo hlaya ku ta etafuleni ra wena, ntlawa wun'we hi nkarhi. • Va nyiki tibuku to hlaya ta Vula Bula, va ya emahlweni ku sukela laha va nga hetelela kona. • Byela mudyondzi un'wana na un'wana ku hlaya xiphemu xa tsalwa kutani u hlela ku hlaya ka vadyondzi hi rhubiriki leyi u nga yi endla, xik. • Nyika mudyondzi un'wana na un'wana maraka ku ya hi rhubiriki
Xana u nga lemukisa ku yini laha ku nga ni ku mbindzimuko?	• Vadyondzi lava hlayaka rito hi rito, "lava vukulaka eka matsalwa", va endla swihoxo swo tala, va hlaya va vuyelela xivulwa xin'we • Va hlayela ehansi nakona swa tika ku twakala loko va ri karhi va hlaya, • Va tala ku kombetela hi tintiho no tlhela va rhurhumela.
Xana u nga va pfunisa ku yini vadyondzi lava nga na mbindzimuko eka Ku Hlaya hi ntlawa loku leteriwaka?	• Dyondzisa vutshila byo tsemelela mimpfumawulo, mapeletwana ni marito (marito yo leha ya fanele ku tsemeleriwa hi mapeletwana) • Nyika vadyondzi swikombakombana leswaku va titoloveta ku hlaya marito lamantshwa • Hlaya xitori nakambe na mudyondzi loyi a tikeriwaka
Xana hi swihi switirhisiwa leswi lavekaka eka ku hlaya hi ntlawa loku leteriwaka	• Swikombakombana swa marito ya languta u hlaya • Tsalwa ro hlaya ,Tibuku ta migingiriko ta DBE, Tibuku to hlaya leti hlawuriweke ku ya hi vuswikoti bya vadyondzi ta mintlawwa, switshuriwa swo ka swi nga ri na ntiyiso ni swa ntiyiso; matsalwa yo suka ka maphephahungu na timagazini na makarata yo hlaya • Swivutiso swa xikambela ntwisiso swa nomo • Buku ya ku rhekhodela ku kambela

Xikombiso xa rhubiriki yo kambela nghingiriko wo Hlaya hi Ntlawa loku leteriwaka hi mudyondzisi

Xiyenge lexi kamberiwaka	A nga si swikota	Wa swi kota	Wa swi kota swinene
Ku hlaya kahle	Mudyondzi wa tikeriwa ku hlaya xitori na marito. U hlaya a karhi a kanakana, naswona a nga swi twisisi.	1 Mudyondzi u hlaya hi ku hatlisa rito rin'we kumbe mam- birhi. U hlaya kahle, naswona u twisisa tsalwa.	2 Mudyondzi u hlaya tsalwa hinkwaro kahle, a nga hatlisi kumbe ku kanakana. Mudyondzi u twisisa leswi a swi hlayaka.
1. U komba ku landzelelana ka swiendlo	Mudyondzi a nga swi koti kahle ku komba ku landzelelana ka swiendlo	1 Mudyondzi u kota ku komba ku landzelelana ka swiendlo.	2
2. U vona Swivangelo na swiendleko	Mudyondzi a nga swi koti ku vona xivangelo na xiendlo.	1 Mudyondzi u kota ku vona xivangelo na xiendlo	2
3.U hlamula swivutiso swo pfuleka	Mudyondzi a nga nyiki nhlamulo yo enerisa ya xivutiso	1 Mudyondzi u nyika nhlamulo yo enerisa ya xivutiso, kambe a nga nyiki xivangelo lexi yelanaka na nhlamulo.	2 Mudyondzi u nyika nhlamulo leyi enerisaka ya xivutiso, na xivangelo lexi yelanaka na nhlamulo. 3

Ku pananisa Vadyondzi ni mahlayelo ya vona/Buku ya Xigava xa vona

- Loko mudyondzi a endla **5 wa swihoxo ni ku tlula eka 5 wa swivulwa** xigava xa buku= **xi le henhla/xa karhata**
- Loko mudyondzi a endla **0-1 wa swihoxo eka 5 wa swivulwa** xigava xa buku= **xi le hansi swinene/xi olove ngopfu**
- Loko mudyondzi a endla **2-4 wa swihoxo eka 5 wa swivulwa** xigava xa buku= **xi ringanerile**

Nawu wo tirhisa tintiho ta 5-eka ku hlaya

- **Khudzu:** Tlula rito kutani u hlaya xivulwa ku ya fika emakumu
- **Sasankambana:** Languta xifaniso
- **Hosi hi yexe:** Languta rito ku vona loko ku ri na swiphemu leswi u swi tivaka
- **Madyambitsi/matiringisi:** Twarisa mpfumawulo wa rito
- **Mafa -hi-nhlomulo:** Kombela ku pfuniwa eku twariseni ka rito na loko u nga tivi nhlamuselo ya vona
Sungula ku dyondzisa vadyondzi maendlelo lawa loko va hlangana na marito lawa va nga ma tiveki

2.4.1.4. Ku hlaya hi vambirhimbirhi na ku hlaya u ri wexe handle ka ndzetelo

Xana ku hlaya hi vambirhi-mbirhi na hi un'we-un'we na Ku hlaya hi ntlawa loku leteriwaka i yini?	• Ku hlaya u ri wexe hi loko mudyondzi a kota ku hlawula buku hi wexe etlilasini eka khona yo hlayela eka yona kumbe eka layiburari ya xikolo ni ku hlaya hi voxo hi nkarhi wo wisa kumbe ekaya • Ku hlaya hi vambirhi hi loko mudyondzi a hlayela mudyondzi kulobye buku kumbe xitshuriwa lexi kandziyisiweke etlilasini hi nkarhi wa tidyondzo.
Xana hikokwalaho ka yini ku hlaya hi ntlawa loku leteriwaka ku ri ka nkoka?	• Ku hlaya hi ntlawa loku leteriwaka ku nyika vadyondzi nkarhi wo hlaya xitshuriwa hi voxo va ri karhi va seketeriwa hi mudyondzisi. Swi tlhela swi nyika mudyondzisi nkarhi wo xiyaxiya matikhemele ya vadyondzi loko va ri eku hlayeni ni ku kambela /asesa swigava swa mahlayelo ya vadyondzi hi un'we un'we eka ntlawa. I biloho ro kota ku tihlayela vona vini. • Xikongomelo xa ku hlaya hi ntlawa loku leteriwaka swi pfumelela mudyondzisi ku tirha na vadyondzi ku antswisa vutshila bya ku hlaya.
Xana yi dyondzisiwa rini?	• Hi nkarhi wa ku hlaya hi ntlawa, hi nkarhi wa migingiriko ya tlilasi hinkwayo. • Hi nkarhi wa Tshika hinkwaso u hlaya, eka layiburari ya xikolo ni le kaya kumbe nkarhi wun'wana ni wun'wana loko vadyondzi va hetile ntirho wa vona, kumbe loko u ri na timinete to hlayanyana
Xana hi yi dyondzisiwa ku yini?	Ku yingisela vadyondzi va hlaya hi vambirhi-mbirhi ni loko va hlaya va ri voxo swi nga endliwa hi nkarhi wa ku hlaya loku leteriwaka na hinkarhi wa Tshika hinkwaso u hlaya. • Veka tibuku to hambanahambana eka ndhawu yin'we, u dyondzisa vadyondzi ku ya va ya hlawula buku leyi va nga ta yi hlaya. U tlhela u va dyondzisa na ku yi tlherisela loko va hetile ku yi hlaya. Dyondzisa vadyondzi ku tirhisa Maqhingha ya tintiho ta ntlhanu ku ma tirhisa loko va lava ku pfuniwa hi ku hlaya hi vambirhi kumbe ku hlaya u ri wexe: • Khudzu: Tlula rito kutani u hlaya xivulwa ku ya fika emakumu • Sasankambana: Languta xifaniso • Hosi hi yexe: Languta rito ku vona loko ku ri na swiphemu leswi u swi tivaka • Madyambitsi/matiringisi: Twarisa mpfumawulo wa rito • Mafa-hi-nhlomulo: Kombela ku pfuniwa eku twariseni ka rito na loko u nga tivi nhlamuselo ya rona.

Xana u nga ku kamberisa ku yini?	Makambelelo ya ku hlaya hi ntlawa loku leteriwaka hi mudyondzisi ni yaku hlaya a ri yexe na hi vambirhi-mbirhi ya fana • Hi minkarhi ya ku hlaya hi ntlawa, vitana mintlawa yo hlaya ku ta etafuleni ra wena, ntlawa wun'we hi nkarhi. Va nyiketi tibuku to hlaya ta Vula Bula, va ya emahlweni ku sukela laha va nga hetelela kona. • Byela mudyondzi un'wana na un'wana ku hlaya xiphemu xa tsalwa kutani u hlela ku hlaya ka vadyondzi hi rhubiriki leyi u nga yi endla, xik. • Nyika mudyondzi un'wana na un'wana maraka ku ya hi rhubiriki ya wena n'wini
Xana mbindzimuko eka Ku hlaya hi vambirhi-mbirhi ni Ku hlaya va ri voxé hi nga ku lemukisa ku yini?	• Va papalata tibuku nakona a va teki tibuku to hlaya • A va swirhandzi ku hlaya hi vambirhi-mbirhi kumbe ku hlaya va ri voxé, va tala ku kombetela hi tintiho no tlhela va rhurhumela.
Xana u nga va pfunisa ku yini vadyondzi lava nga na ku kayivela eka Ku hlaya hi vambirhi-mbirhi ni Ku hlaya va ri voxé?	Dyondzisa vutshila byo tsemelela mimpfumawulo, mapeletwana ni marito (mari- to yo leha ya fanele ku tsemeleriwa hi mapeletwana); nyika vadyondzi swikombakomba leswaku va titoloveta ku hlaya marito lamantshwa. Hlaya xitori nakambe na mudyondzi loyi a tikeriwaka
Xana hi swihi switirhisiwa leswi lavekaka eka Ku hlaya hi vambirhi-mbirhi ni Ku hlaya va ri voxé?	Buku leyi yi nga hlayiwaka hi ntlawa. Buku ya Minghingiriko ya DBE, kumbe buku yin'wana na yin'wana yo tsakisa leyi u nga na yona u ta nyika vadyondzi va hlaya.

Xikombiso xa rhubiriki yo kambela nghingiriko wa Ku hlaya hi vambirhi-mbirhi ni Ku hlaya va ri voxé

Xiyenge lexi kamberiwaka	A nga si swikota	Wa swi kota	Wa swi kota swinene
Ku hlaya kahle	Mudyondzi wa tikeriwa ku hlaya xitori na marito. U hlaya a karhi a kanakana, naswona a nga swi twisisi.	1 Mudyondzi u hlaya hi ku hatlisa rito rin'we kumbe mambirhi. U hlaya kahle, naswona u twisisa tsalwa.	2 Mudyondzi u hlaya tsalwa hinkwaro kahle, a nga hatlisi kumbe ku kanakana. Mudyondzi u twisisa leswi a swi hlayaka.
1. U komba ku landzelelana ka swiendlo	Mudyondzi a nga swi koti kahle ku komba ku landzelelana ka swiendleko	1 Mudyondzi u kota ku komba ku landzelelana ka swiendlo.	2
2. U vona swivangelo swa swiendleko	Mudyondzi a nga swi koti ku vona xivangelo na xiendleko.	1 Mudyondzi u kota ku vona xivangelo na xiendleko	2
3. U hlamula swivutiso swo pfuleka	Mudyondzi a nga nyiki nhlamulo yo enerisa ya xivutiso	1 Mudyondzi u nyika nhlamulo yo enerisa ya xivutiso, kambe a nga nyiki xivangelo lexi yelanaka na nhlamulo.	2 Mudyondzi u nyika nhlamulo loyi enerisaka ya xivutiso, na xivangelo lexi yelanaka na nhlamulo.

2.3 Swiyimo swa ndlandlamuko wa ku hlaya

2.3.1 Masungulo ya vuswikoti byo hlaya

Vahlayi lava navelaka ku hlaya va sungula ku khoma masungulo ya nongoti wa buku ni nkandziyiso. Va kuma ndzeriso wa ti alifabeti hi vuswikoti byo tiva ni ku boxa mavito ya maletere lamakulu ni lamatsongo. Va ta tlhela va ndlandlamuxa swikili swa mindzemuko ya mipfumawulo, ku fana ni ku tekela enhlokweni mipfumawulo, mapeletwana ni mipfumawulo ya marito.

Vuswikoti bya masungulo yo hlaya

Va sungula ku dyondza vuxaka bya mimpfumawulo/mfungho va sungula hi switatisi ni switwari swo koma va tlhela va kota ku hlaya CVCV (naswona va kota ku hlaya switwari ni switatisi) marito ni lama tirhisiwaka hi ntolovelolo.

Switshuriwa swa swigava leswi swi fanele ku va na leswi landzelaka:	Xana i swigava swihi leswi faneleke ku va na Masungulo ya vuswikoti byo hlaya?	Xana swi ta tirhisiwa rini ku hlaya?
Swifaniso swa matimba swo seketela	Swifaniso swa makarata Tiphositara ta mbhurisano na Swibukwana leswitsongo leswi nga na swifaniso ntsena Swibukwana leswitsongo leswi nga na swifaniso ni marito yo kandziyisiwa Tibuku letikuklu leti nga na swifaniso swo tala ku ri hava xitshuriwa Tibuku letikulu leti nga na swifaniso swo tala ni marito yo kandziyisiwa (swivulwa swo koma ni mipfumawulo ya marito ni swiphato) Migingiriko ya buku ya DBE	Giredi ya V Tibuku letikulu: Eka Ku hlaya swin'we ka tlilasi hinkwayo Tiphositara ta mbhurisano ni Swifaniso swa makarata: Eka Ku yingisela ni ku vulavula Swibukwana leswitsongo swa swifaniso: Hi nkarhi wa xidijitali wo hlaya Tibuku ta DBE: Eka Ku yingisela ni ku vulavula, Ku hlaya ni ku tsala
Switshuriwa swo fuma swo hleriwa		
Tipatironi to vuyelela		
Mfambiso wa ntivo marito wo vuyelela		
Ririmi ra ntumbuluko		
Nkandziyiso ni ntsalo lowukulu		
Maletere lama pfulekeke		
Minongoti leyi tolovelekeke		
Xitshuriwa xo pimeka eka papila		
Tsundzuka: Eka Giredi ya V mudyondzisi u fanele ku va na tsete ta kwalomu ka 4 wa tibuku letikulu ni buku ya swikatsa (swiphato, switori ni tinsimu) leti tirhisiwaka eka ku hlayela ehenhla.		

2.3.2 Vahlayi vo sungula ku hlaya hi nkholuko

Eka nkarhi lowu vahlayi va sungula ku twisisa maletere, va na ndzemuko wa marito ni masungulo ya ntivompfumawulo. Va kuma ndzeriso wa ku hlaya marito yo karhi lama tirhisiwaka hi ntolovelolo.

Vahlayi vo sungula va sungula ku ndlandlamuka ni ku twisisa hi ku antswa ku va ni maqhinga ni swikili swo lwa ni marito. Va lemuka switshuriwa swo hambana, ngopfu ngopfu switshuriwa swa ntiyiso ni leswi nga riki swa ntiyiso, ku hlaya ku ni swikongomelo swo hambanahambana.

Switshuriwa swa swigava leswi swi fanele ku va na leswi landzelaka:	Xana i swigava swihi leswi faneleke ku va na masungulo ya vuswikoti byo hlaya?	Xana swi ta tirhisiwa rini ku hlaya?
• Ku tatisa tilayini to tala eka nkandziyiso wa phepha • Ntivo marito lama ya pfukulekaka na lama tirhisiwaka hi ntolovelo. Swivumbeko swa swivulwa swo tika ngopfu. • Ku ka u nga tiseketelanga ngopfu hi tipatironi to vuyelela na swifaniso. • Nhlokomhaka leyi nga toloveleka kambe leyi nga ni vuenti lebyikulu	• Tiphositara na marito (Swikombakombana ni xivulwa eka xitiripi) • Swifaniso swa makarata ni marito • Tibuku to hlaya leti hlawuriweke ku ya hi vuswikoti bya vadyondzi • Tibuku ta switori ta switshuriwa swa ntiyiso ni leswi nga riki swa ntiyiso • Tibuku letikulu leti nga na 3 -4 ya switori eka buku • Migingiriko ya buku ya DBE	Giredi ya 1 • Tibuku letikulu: Tilasi hinkwayo loko yi hlaya swin'we • Tiphositara ta mburisano ni Swifaniso swa makarata: eka Ku yingisela ni ku vulavula • Tibuku to hlaya leti hlawuriweke ku ya hi vuswikoti bya vadyondzi: Ku hlaya hi ntlawa lowu leteriweke. • Tibuku ta switori: Eka Ku hlaya hi vambirhimbirhi / u ri wexe handle ka ndzetelo • Migingiriko ya buku ya DBE: Eka Ku yingisela ni ku vulavula, Ku hlaya ni ku rhekhoda ka ku tsala
Tsundzuka: <i>Eka tilasi ya Giredi ya 1 mudyondzisi u fanele ku va ni kwalomu ka tisele ta 4 ta tibuku letikulu, tibuku to hlaya leti hlawuriweke ku ya hi vuswikoti bya vadyondzi (ta kwalomu ka 4 wa tilevhele yi ri na 4 ku fika eka 5 wa tinhlokomhaka hi levhele na 10 wa tibuku hi nhlokomhaka), tibuku ta switori (kwalomu ka 40 hi tilasi) ni buku ya swikatsa (swiphato, switori ni tinsimu)leyi tirhisiwaka hi (mudyondzisi) swa Ku Hlayela Ehenhla ni buku ya swikatsa (swiphato, switori ni tinsimu) ya mudyondzisi leyi tirhisiwa eka ku hlayela ehenhla.</i>		

2.3.3 Vahlayi vo sungula ku hlaya hi nkholulo

Eka nkarhi wa ku hlaya ko tiendlekelela, hi matimba lawo tala lawa nyiketiwewe eka ntwisiso ku tlula ku lwa na marito. Vahlayi va kongomana na ku tiyimela eka switshuriwa swa ntwisiso.

Vahlayi lava va kota ku hlaya switshuriwa swo hambana hambana naswona va kota ku lemuka maendlelo yo hambana. Ku tiyimela swi tala ku hambana ku ya hi muhlovo wa xitshuriwa lexi hlayiwaka.

Switshuriwa eka levhele leyi swi fanele swi ri na:	Xana i switshuriwa swa njhani leswi nga fambelanaka na muhlayi wo sungula wo hlaya hi nkhumuko?	Xana yi ta tirhisiwa rini eka ku hlaya?
• Mapheji yo tala • Swivulwa swo leha • Matsalwa yo tala hi pheji • Ntivo ririmi ro fuwa • Ku hambanyisa lokukulu eka tipatironi ta swivulwa • Ku ka u nga tiseketeli ngopfu hi swifaniso • Ririmi ra mafundzha na ririmi ra ku hlamusela • Switsariwa swo tala swo fana na mintlangu , swithokovetselo na swinsin'wana	• Tiphositara ta mbhurisano na marito (Swikombakombana ni xivulwa eka xitiripi) • Tibuku to hlaya leti hlawuriweke ku ya vuswikoti bya vadyondzi switshuriwa swo kala swi nga ri ntiyiso na switshuriwa leswi nga na nti- yiso Tibuku to hlaya leti hlawuriweke ku ya vuswikoti bya vadyondzi • Tibuku ta switori ta switshuriwa swa ntiyiso ni leti nga riki ta ntiyiso • Tibuku letikulu leti nga na 3 -4 ya switori eka buku • Migingiriko ya buku ya DBE	Giredi ya 2 • Tibuku letikulu: Eka Tilasi Eka tilasi hinkwayo loko yi hlaya swin'we. Eka yi hlaya swin'we • Tiphositara: Ku yingisela ni ku vulavula • Tibuku to hlaya leti hlawuriweke ku ya vuswikoti bya vadyondzi: Eka Ku Hlaya Hi ntlawa loku ku Rhangeriweke • Tibuku ta switori: Eka Ku Hlaya hi Vambirhi na Ku Hlaya ha un'we • Migingiriko ya buku ya DBE: Eka Ku yingisela ni ku vulavula, Ku hlaya ni ku rhekhoda ku tsala
<i>Tsundzuka: Tilasi ya Giredi ya 2 yi fanele ku va na sete ya kwalomu ka 4 wa Tibuku Letikulu, Tibuku to hlaya leti hlawuriweke ku ya vuswikoti bya vadyondzi (ta kwalomu ka 4 wa levhele yi ri na 4 ku fika eka 5 wa tinhlokomhaka hi levhele na 10 wa tibuku hi nhlokomhaka), tibuku ta switori (kwalomu ka 40 hi tilasi) ni buku ya swikatsa (swiphato, switori ni tinsimu) yi tirhisiwaka hi</i>		

2.3.4 Vahlayi vo khuluka

Vahlayi va sukile eka “ku dyondza ku hlaya” va ya eka “ku hlayela ku dyondza”. Ku hlaya ka vona ko tiendlekelela na swona ku endlwa na hi swikoweto na mawiselo lamanene. Matimba ya vona ya nyiketwa eka ku twisisa naswona va na ntwisiso lowunene wa ririmi na ku tirhisa maqhinga yo hambana hambana ya ntwisiso.

Vahlayi lava va hlaya tinxaka to hambana hambana vari karhi va tiendlela hi voxwe. Va ya emahlweni va tilulamisa na ku ndlandlamuxa vuswikoti bya vona byo hlaya loko vari karhi va hlangana na tibuku to tika to hlaya. Kambe eka swiyimo swo tala, va swi kota ku antswisa vuswikoti bya vona byo hlaya na ku hlawula matsalwa hi vona vini hiku titoloveta ka le henhla.

Switshuriwa eka levhele leyi swi fanele swi ri na:	Xana i switshuriwa swa njhani leswi nga fambelanaka na muhlayi wo sungula ku hlaya hi nkholuko?	Xana yi ta tirhisiwa rini eka ku hlaya?
• Switshuriwa swo tala • Switsariwa with matsalwa yo fana na mintlangu, fana na mintlangu, swithokovetselo na swinsin'wana • Tinhlokomhaka leti nga tolovelangiki, tinhloko mhaka leti hambanyisiweke • Ntivo marito yo tika • Swivulwa swo tika ngopfu • Matsalelo lama hambanyisiweke	• Tiphositara ta mbhurisano na marito (Swikombakombana ni xivulwa eka xitiripi) • Tibuku to hlaya leti hlawuriweke ku ya vuswikoti bya vadyondzi: switshuriwa swo kala swi nga ri ntiyiso na switshuriwa leswi nga na ntiyiso. Tibuku to hlaya leti hlawuriweke ku ya vuswikoti bya vadyondzi. • Tibuku letikulu ta switshuriwa swo kala swi nga ri swa ntiyiso na switshuriwa leswi nga na ntiyiso • Tibuku letikulu leti nga na 3 -4 ya switori eka buku • Migingiriko ya buku ya DBE	Giredi ya 3 • Tibuku letikulu: Tlilasi hinkwayo loko yi hlaya swin'we • Tiphositara ta mbhurisano: Eka Ku yingisela ni ku vulavula. Tibuku to hlaya leti hlawuriweke ku ya vuswikoti bya vadyondzi: Eka Ku Hlaya Hi ntlawa loku ku Rhangeriweke • Tibuku ta switori: Ku Hlaya hi Vambirhi na Ku Hlaya ha un'we • Migingiriko ya buku ya DBE: Eka Ku yingisela ni ku vulavula, Ku hlaya ni ku
Tsundzuka: Tlilasi ya Giredi ya 3 va fanele va va na tsete ta kwalomu ka 4 wa Tibuku Letikulu, Tibuku to hlaya leti hlawuriweke ku ya vuswikoti bya vadyondzi (kwalomu ka 5 wa tilevhele leti nga na 5 ku ya eka 6 wa tinhlokomhaka hi levhele na 10 wa tibuku hi nhlokomhaka), tibuku ta switori to hambana hambana leti lulameleke giredi (kwalomu ka 40 hi tlilasi) ni buku ya swikatsa (swiphato, switori ni tinsimu) (mudyondzisi) ta Ku Hlayela Ehenhla.		

XIYENGE XA 3: MAFAMBISELO YA NONGONOKO WA LE TLILASINI WO HLAYA

Xiphemu xa ririmi	Xana i yini naswona hikokwalaho ka yini xi ri xa nkoka.
Ku yingisela na ku vulavula	Xana i yini? Ku yingisela na ku vulavula ku humelela hi nkarhi un’we, leswi vulaka leswaku munhu u fanele ku yingisela leswaku a ta kota ku vulavula. Ku vulavula i ku twarisa marito lama humaka enon’wini. Hi nga vula leswaku ku vulavula i ku byelana timhaka na munhu un’wana, kumbe ku humesela miehleketo na ku titwa hi ririmi ro vulavula. Hikokwalaho ka yini? Ku yingisela na ku vulavula hi byona vundzeni bya ku kuma no kurisa vutivi bya ririmi. Ku yingisela na ku vulavula swa endleka na le ka tidyondzo to hlaya na to tsala na tidyondzo hinkwato ta kharikhulamu.
Xana swi endliwa rini?	Swi endleka siku hinkwaro ra xikolo eka tidyondzo hinkwato. Migingiriko yo yingisela no vulavula eka tidyondzo ta ririmi yi fanele ku endliwa kambirhi hi vhiki.
Xana hi endlisa ku yini ku yingisela na ku vulavula?	Ku yingisela na ku vulavula i migingiriko ya tlilasi hinkwayo ya swa-nomo leyi endliwaka ekusunguleni ka siku hi xitalo na mixo, ku vulavula i migingiriko ya tlilasi hinkwayo ya swa nomo leyi endliwaka eku sunguleni ka siku hi xitalo na mixo, va nga bula hi maxelo, masiku yo velekiwa, mahungu ya vona vini, masiku ya vhiki na ku teka rejisitara. Migingiriko ya tidyondzo ta ririmi yi katsa ku yingisela xitori lexi va byeriwaka, ku hlayeriwa, ku hlaya nakambe, ku yingisela na ku landzelela swiletelo, ku hlaya marito yo yelana, ku yimbelela swinsin’wana, ku encenyeta, ku komba u vula na ku nyika nhlamulo eka nhlokomhaka yo karhi. Migingiriko yo yingisela no vulavula yi nghenelelana na tidyondzo ta Swikili swa Vutomi eka Vutivi bya masungulo na Vutshila bya Vutumbuluxi.
Xana hi kamberisa ku yini Ku yingisela na ku vulavula?	Vuswikoti bya ku yingisela na ku vulavula byi nga kamberiwa hi ku xiyaxiya makambelelo ya swanomo na ku kombisa.
Switirisiwa	Tiphositara ta mburisano, buku ya migingiriko ya DBE, tibuku ta switori, tibuku ta swikatsa swa swiphato, switori na tinsimu, tibuku to hlaya, swiphato, tinsimu, xanchumu xa ntiyiso, timasiki na tiphaphete.

Xana ku kayivela hi nga ku lemukisa ku yini eka Ku yingisela na ku vulavula	Ku pfumala vutitshembi, ku nga vi na ntivo marito yo enela ku kota ku hlamula na ku nghenelela eka mburisano.
Switsundzuxo.	Tirhisa endlelo ro tlanga loko u endla migingiriko ya ku yingisela na ku vulavula leswaku swi ta nyanyula vadyondzi.

Xiphemu xa ririmi	Xana i yini naswona hikokwalaho ka yini xi ri xa nkoka.
Ntivontsalo	Xana i yini? Ntivontsalo swi vula thekiniki/vutshila bya tlhelo ra matsalelo. Wu kongomisiwe eka masungulo yo dyondza mavumbelo ya maletere, maadlalelo na mavekelo ya hungu leri tsariweke. Hikokwalako ka yini? I vuswikoti bya nkoka lebyi faneleke ku dyondziwa leswaku u ta kota ku vulavula hi ndlela yo tsala.
Xana yi endliwa rini?	Ntivontsalo wu endliwa ku ringana timinite ta 15 ka 4 hi vhiki.
Hi dyondzisa ku yini ntivontsalo	Eka Giredi ya V migingiriko ya ntivontsalo yi kongomisiwile eka ku tsala ko sungula loku ku kongomisiweke eka ndlandlamuxo wa swovona, ku katsa ku hlulukisa, vulawuri bya mipfimbi ya miri hinkwawo ku kota ku fambafambisa mahlo, nkolo, mavoko (ku kandziyisa, ku hulela ngoti) na vutlhelo. Ku hlangana exikarhi ka ndlandlamuxo wa swo vona na ntivontsalo wu komba swilaveko swo kunguhata migingiriko ya swiyimo swo hambanahambana swa nhluvukiso, leswaku va ta kota ku humesela tsalwa leri nga basa na nkhaqato.
Xana hi kamberisa ku yini ntivontsalo	Yi kongomisiwe eka: Ku kambela vutlhelo, Ku vumba maletere, Maxaxametelo ya maletere eka marito, Maxaxametelo no siya mpfhuka exikarhi ka marito eka xivulwa, Ku kopunula marito na swivulwa.
Xana hi nga lemukisa ku yini laha ku nga na mbindzimuko eka ntivontsalo?	Ku tsandzeka ku tirhisa vutlhelo Ku tsala hi xindzhakundzhaku Ku tsandzeka ku xaxameta kumbe ku longoloxa maletere kahle. Ku tsandzeka ku vumba maletere.
Switsundzuxo.	Tirhisa endlelo ro tlanga ku dyondzisa vuswikoti bya vutlhelo. Ku titoloveta ku tsala maletere u kombisa laha ri sungulaka kona na laha ri helelaka kona. Dirowa mintila eka xitsalelo.

Xiphemu xa Ririmi: Ku tsala	Xana i yini naswona swi vula yini? Xana i yini: Ku tsala i ndlela ya vumunhu yo vulavula leyi yimelaka ririmi ni matitwelo hi ku tirhisa mimfungo. Ku tsala i ndlela yo pfukula laha mutsari a vekaka hungu hi ndlela leyi nga vulavulaka hi vanhu van'wana. Vadyondzi lavatsongo va tsakela dyondzo yo 'hlaya leswi tsariweke' yo 'tsala leswi nga hlayiwaka'. Rito 'ku tsala' ri vula mbulavulo wo tsala lowu endliwaka hi va dyondzi. Hikokwalaho ka yini? Ku tsala ku seketela swiphemu swa ku hlaya, ku yingisela ni Ku vulavula, Ntivontsalo ni Matirhiselo ya ririmi. Hinkwaswo swiphemu swi hlanganisiwile eka xiphemu xa ku tsala.
Xana ku endliwa rini?	Ku tsala ku humelela hi nkarhi wa Ku Hlaya Swin'we nakona swi vuriwa Ku Tsala Swin'we. Nkarhi wo tinyiketela eka ku tsala wu fanele ku endliwa ka 3 hi vhiki
Xana migingiriko ya ku tsala yi fanele ku endliwa rini?	Ku Tsala Swin'we i ngingiriko lowu landzelaka Ku Hlaya Swin'we. Mudyondzisi u kombisa matsalelo loko vadyondzi va ri karhi va encenyeta leswaku mimpfumawulo yi hlanganisiwa ku yini ku vumba marito na leswaku ku vumba marito na leswaku xana marito ma tsemelerisiwa ku yini eka xivulwa na ku tirhisa mahikahatelo. Ku tsala hi wexe ku humelela xikan'we ni ku tsala ro sungula loko vadyondzi va tirhisa ku dirowa na marito ya mpfumawulo wun'we ku tsala switshuriwa eke masungulo ya Giredi ya 1. Eku heteleleni ka xiyenge ya Giredi ya 1 va kota ku tsala swivulwa swo olova naswona loko va fika ka Giredi ya 2 va kwalomu ka 5 ya swivulwa, loko va fika ka Giredi ya 2 va kota ku hlaya kwalomu ka 8-10 wa swivulwa.
Xana ku tsala ku asesiwa rini?	Ku kamberiswa ka ku tsala swi hlanganisa ku hetisa rimba ro tsalela, ku tsala 3-5 wa swivulwa swa xifaniso; ku tsala ndzimana ya nhlokomhaka yo karhi kumbe ku hlamusela timhaka ta wena n'wini. Ku tsala mahungu, nongonoko, papila.
Switirhisiwa	Phositara ya mbhurisano, Buku leyikulu, Buku ya migingiriko ya DBE, Tichati ta ntivo marito, Rimba ra matsalelo, Marito ya le khumbini, tibuku ta vona, Papila ro ka ri nga tsaleriwanga, Tibuku ta migingiriko.
Xana ku kayivela hi nga ku lemukisa ku yini laha ku nga na mbindzimuko eka Ku tsala?	Ku pfumala vutitshembi, va tala ku tsandzeka ku kopa leswi tsariweke hi mudyondzisi exitsalelweni kumbe eka chati, ku tsandzeka ku tisaleta marito ya vona vini, ku tsandzeka ku tirhisa mahikahatelo, ku endla swihoxo swo tala swa ririmi
Tsundzuka	Kombisa matsalelo ya marito na swivulwa hi nkarhi wa Ntivontsalo ni Ku Hlaya Swin'we. Pfuna vadyondzi ku tsala hi un'we-un'we na hi mintlawa.

Xiphemu xa ririmi: Matirhiselo ya Ririmi	
Xana swi endliwa rini?	Xana i yini naswona swi vula yini? Xana i yini? Matirhiselo ya ririmi swi vula swiphemu swa ririmi, vulongoloxa-marito, matsalelo, na ku hlawula marito, ni ndlela leyi rito kumbe xivulwa-hava xi tirhisiwaka hi yona hi ntolovelolo. Hikokwalaho ka yini: Ku tirhisa ririmi swi langutisisa eka milawu leyi faneleke ku tirhisiwa eka ririmi ro karhi. Ririmi rin'wana ni rin'wana ri
Xana migingiriko ya ku dyondzisa matirhiselo ya ririmi yi nga dyondzisiwa ku yini?	Vuswikoti byo tirhisa ririmi byi ngenelerisiwile ka swiphemu swa migingiriko ya Ku Yingisela ni Ku Vulavula, Ku Hlaya ni Ku Tsala.
Xana Migingiriko ya Matirhiselo ya Ririmi yi kamberisiwa ku yini?	Matirhiselo ya Ririmi ya kamberisiwa eka migingiriko ya Ku Vulavula, Ku Hlaya ni Ku Tsala.
Switirhisiwa	Buku ya migingiriko ya DBE, Buku Leyikulu, Tibuku to hlaya
Xana hi nga lemukisiwa ku yini eka laha ku nga na mbindzimuko eka Matirhiselo ya Ririmi?	Ku tsandzeka mahikahatelo eka ririmi leri tsariweke
Tsundzuka	Kongomisa ngopfu eka matirhiselo ya mahikahatelo eka switshuriwa leswi tsariweke hi nkarhi wa tidyondzo to Hlaya.

Yuniti leyi yi katsa maqhinga ya mafambiselo ya nongonoko wa le tlilasini wo hlaya na ku tirhisiwa ka **Mavonelo ya Ririmi ra Ndzingano (MRN)** ku dyondzisa ku hlaya na swiphemu swin'wana hi ndlela yo nghenelela

Yuniti leyi yi ta kongoma eka:

- Swiphemu swin'wana swa tindzimi- Ku yingisela na ku vulavula, Ntivontsalo, Ku tsala na Ku tirhisa ririmi;
- Mafambiselo ya tlilasi: Maavelo ya nkarhi, xikomba minkarhi na mintolovelolo ya siku:
- Miehleketo eka nkunguhato wa dyondzo
- Mafambiselo na matirhiselo ya switirhisiwa swa ku hlaya

3.1 Xana Mavonelo ya Ririmi ra Ndzingano (MRN) i yini?

Mavonelo ya Ririmi ra Ndzingano (MRN) ya pfumelela vadyondzisi ku dyondzisa swiphemu hinkwaswo swa ririmi leswi nga: ku hlaya, ku tsala, ku yingisela na ku vulavula na matirhiselo ya ririmi (marito lamantshwa, vuvulavuri) hi ndlela leyi yi nghenelelaka.

3.2 Mafambiselo ya Tlilasi

3.2.1 Maavelo ya Nkarhi ya ririmi ku nga Ririmi ra le Kaya na Ririmi ro Engetela ro Sungula ya kombisiwile eka XIPHOKHAMA:

Swikolo leswi swi dyondzisaka Ririmi ra Xitsonga tanihi Ririmi ra ku Dyondza na ku Dyondzisa (LoLT) swi ta tirhisa Tiawara ta 7 eka Ririmi ra le Kaya na Tiawara ta 3 eka Ririmi ro Engetela ro Sungula eka Giredi ya 1 na 2. Eka Giredi ya 3 maavelo ya nkarhi ya Ririmi ra le Kaya i 7 wa tiawara na 4 wa tiawara eka Ririmi ro Engetela ro Sungula.

3.2.2 Xikomba Minkarhi: Nkarhi wa ku hlaya hiku fambelana na ntikelo wa XIPHOKHAMA wu fanele ku kombisiwa eka xikomba minkarhi eka dyondzo leyi kongomisiweke eka ku angarhela (Ku hlaya swin'we, Ku hlaya ka mintlawo loku leteriwaka, Ntivo mimpfumawulo) na ku Tsala. Ku tsala swin'we na Ku tsala ha un'we un'we, migingiriko ya ntivo ririmi, ntivo marito na migingiriko yo peleta) yi fanele ku endliwa ku suka hi Musumbunuku ku fika hi Ravuntlhanu. Hi ku engetela xikomba minkarhi xi fanele xi nga siyi ehandle kambe xi kongomisa eka Ku yingisela na ku vulavula na tidyondzo ta Ntivontsalo.

3.2.3 Nkarhi lowu wu kongomisiweke eka ku hlaya na ku tsala: Hi nkarhi wa tidyondzo ta Ririmi ku fanele ku va na nkarhi lowu wu vekeleweke ku hlaya na ku tsala loku nga ta pfumelela mudyondzisi ku endla Ku hlaya swin'we ku landzeriwa hi Ku hlaya swin'we loku leteriwaka hi mintlawo mimbirhi masiku hinkwawo. Hi nkarhi wa Ku hlaya loku ku leteriweke hi ntlawa lowuntsongo lowu nga na mudyondzisi tlilasi hinkwayo yi fanele ku nghenela eka ku katsakanya migingiriko yo tanihi ntivo mimpfumawulo, mpeleto, ntivo ririmi na ku tsala, ku tsala swikambela ntwisiso na Ku hlaya hi vambirhimbirhi na ku hlaya hi wun'we.

3.2.4 Ku lulamisa ka mudyondzisi na ku pulana

- **Fayili ya mudyondzisi yo pulana** – Pulani ya dyondzo ya vhiki (Musumbunuku ku fika Ravuntlhanu)
- **Switirhisiwa swo hlaya** swa vhiki (Buku leyikulu, Buku ya ku hlaya leyi yi hlawuriweke ku ya hi vuswikoti bya mudyondzi, buku ya migingiriko ya DBE, Tipositara ta mbulavulo, swikombakombana, tikhadi ta ntivo mimpfumawulo, tibodo to kombisa leti ti nga na mintolovelo ya vhiki, swanchumu leswi hanyaka, tiphaphete, swipfalanghohe, migingiriko leyi tsariweke (phepha ro tirhela) na sw. na sw.

3.2.5 Mintolovelo

Mintolovelo yi fanele ku katsa:

- Khalendara, chati ya maxelo, chati ya masiku yo velekiwa, timhaka ta vona vini
- Ku hlayela ehenhla
- Ku hlaya xitori
- Ntivomimpfumawulo

- Mimbulavulo leyi yi fambelanaka na tinhlokomhaka ta Swikili swa vutomi kumbe switshuriwa swo hlaya
- Ntivo marito lamantshwa (mikongomelo, buku yo hlaya)
- Rimba ro tsala
- Nkarhi lowu kongomisiweke eka ku hlaya na ku tsala

3.2.6 Mafambiselo ya switirhisiwa

Tumbuluxa ndhawu ya switirhisiwa swa ku hlaya etlilasini

- Vekela tiphositara ta mbulavulo, tibuku letikulu na tibuku to hlaya leti ti hlawuriweke ku ya hi vuswikoti bya vadyondzi (leti phutseriweke hi pulasitiki) hi vukheta exelifini/etafuleni;
- Swikombakombana, tikhadi ta ntivomimpfumawulo, tikhadi ta ku hlaya ti fanele ku vekiwa emabokisini lama ya nga riki na nchumu.
- Tibuku ta ntirho wa le tlilasi wa vadyondzi na tibuku ta mingiriko ta DBE ti fanele ku kombisiwa etixelifini/ematafuleni laha ti fikeleriwaka hi vadyondzi.

3.2.7 Vuandlalo bya tlilasi

- Kombisa nkongomiso wa tiphositara na tichati ta ntivo mimpfumawulo ekhumbini
- Kombisa leswi vadyondzi va tsaleke
- Va na xivandla lexi vekiweke ekhumbini
- Tumbuluxa ndhawu ya khona yo hlaya

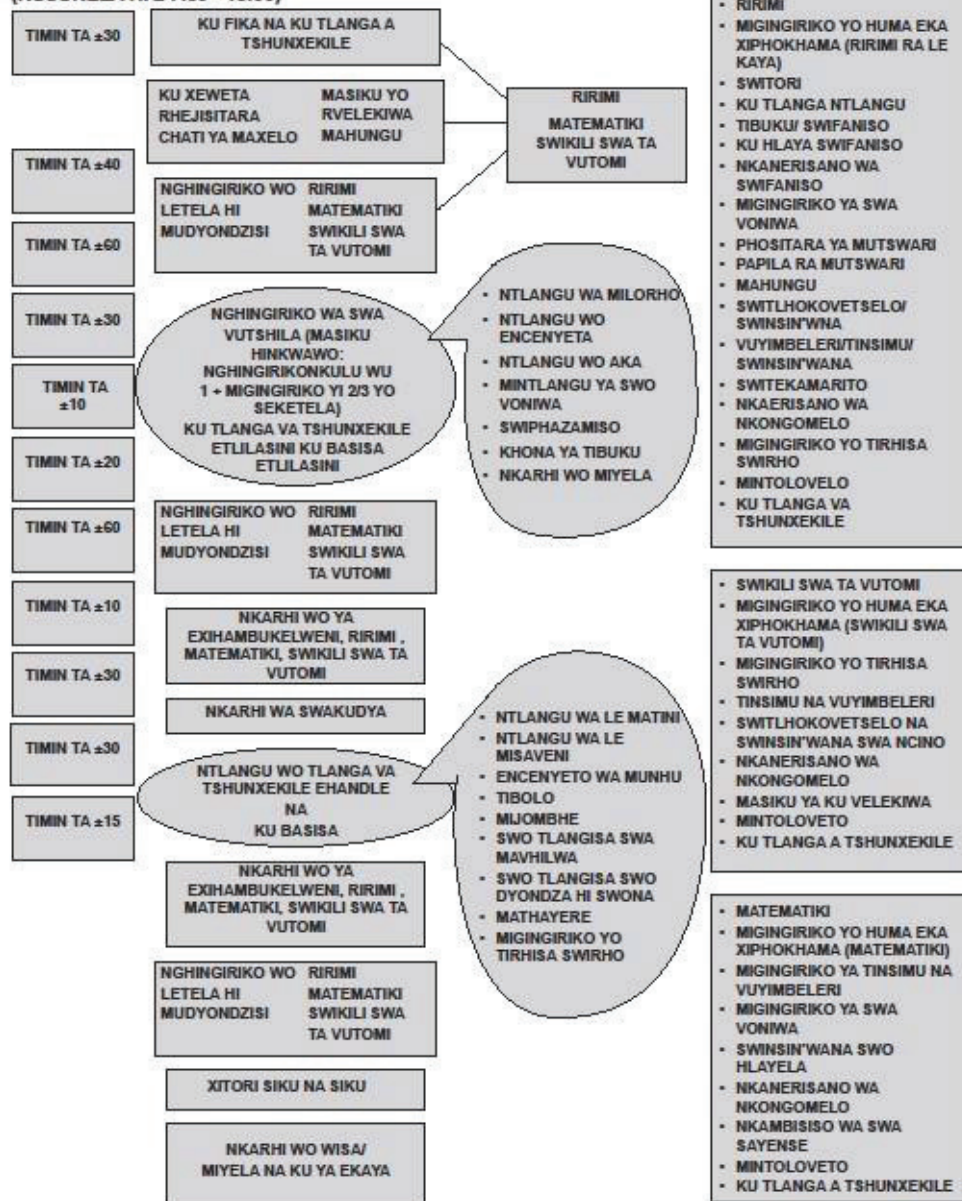
Giredi ya V Vuandlalo bya Tlilasi

Giredi ya V Vuandlalo bya Tlilasi		
Khona ya Tibuloko	Khona ya Tibuku	Khona ya Milorho
Dyondzo ya Matematiki	Dyondzo ya Ririmi	Dyondzo ya Swikili swa Vutomi

Firizi ya tinomboro ta ku fika eka 10 1 • N'we ◆ Swo voniwa swa tinomboro ◆ Ti-Lego na switirhisiwa swo aka ◆ Swivumbeko swa Xijometiri ◆ Chati ya mihlovo ◆ Migingiriko yo hulela ◆ Chati ya maxelo ◆ Khalendara ◆ Chati ya vulehi ◆ Tibuloko to aka	◆ Firizi ya tinomboto ◆ Khona yo Miyela leyi nga na tibuku to hambana hambana ◆ Ndhawu ya swa Miehleketo (tiphazili, mintlango ya swo voniwa leyi fambelanaka na ririmi, phaphete ya xandla) ◆ Chati ya masiku ya ku velekiwa	◆ Ndhawu ya ku encenyeta laha ku nga na swiambalo swa ku lorha, swibye swa ku lorha na.sw.na. sw. ◆ Riqhingho ◆ Swibye swa le xitangeni (khixini) ◆ Switlangiso ◆ Chati ya mintirho ◆ Swifaniso na swinepe

NONGONOKO WA SIKU WA KA GIREDI YA V

(KUSUKELA HI ± 7:30 - 13:00)

3.3 NONGONOKO WA DYONDZO

NONGONOKO WA DYONDZO VHIKI KA GIREDIYA 1: 7 YA TIAWARA					
MUSUMBHUNUKU	RAVUMBIRHI	RAVUNHARHU	RAVUMUNE	RAVUNTLHANU	
Swa nomo na mixo	Swa nomo na mixo	Swa nomo na mixo	Swa nomo na mixo	Swa nomo na mixo	
Ntivomimpfuma- wulo 15	Ntivomimpfuma- wulo 15	Ntivomimpfuma- wulo 15	Ntivomimpfuma- wulo 15	Ntivomimpfuma- wulo 15	
Ku hlaya hi ntlawa loku leteriwaka 30	Ku hlaya hi ntlawa loku leteriwaka 30	Ku hlaya hi ntlawa loku leteriwaka 30	Ku hlaya hi ntlawa loku leteriwaka 30	Ku hlaya hi ntlawa loku leteriwaka 30	
Ntivontsalo 30	Ku tsala 15	Ntivontsalo 30	Ku tsala 15	Ku tsala 15	
Ku Hlaya Swin'we 15	Ku Hlaya Swin'we 15	Ku Hlaya Swin'we 15	Ku yingisela na ku vulavula 30	Ku yingisela na ku vulavula 15	
Ku hlaya xitori	Ku hlayela ehenhla	Ku hlaya xitori	Ku hlayela ehenhla	Ku hlaya xitori	
Ntsengo 90	Ntsengo 75	Ntsengo 90	Ntsengo 90	Ntsengo 75	
NONGONOKO WA DYONDZO VHIKI KA GIREDI YA 2: 7 YA TIAWARA					
MUSUMBHUNUKU	RAVUMBIRHI	RAVUNHARHU	RAVUMUNE	RAVUNTLHANU	
Swa nomo na mixo	Swa nomo na mixo	Swa nomo na mixo	Swa nomo na mixo	Swa nomo na mixo	
Ntivomimpfuma- wulo 15	Ntivomimpfuma- wulo 15	Ntivomimpfuma- wulo 15	Ntivomimpfuma- wulo 15	Ntivomimpfuma- wulo 15	
Ku hlaya hi ntlawa loku leteriwaka 30	Ku hlaya hi ntlawa loku leteriwaka 30	Ku hlaya hi ntlawa loku leteriwaka 30	Ku hlaya hi ntlawa loku leteriwaka 30	Ku hlaya hi ntlawa loku leteriwaka 30	
Ntivontsalo 30	Ku tsala 30	Ntivontsalo 15	Ku tsala 15	Ku tsala 15	
Ku Hlaya Swin'we 15	Ku Hlaya Swin'we 15	Ku Hlaya Swin'we 15	Ku yingisela na ku vulavula 30	Ku yingisela na ku vulavula 15	
Ku hlayela ehenhla	Ku hlaya xitori	Ku hlayela ehenhla	Ku hlayela ehenhla	Ku hlaya xitori	
Ntsengo 85	Ntsengo 85	Ntsengo 70	Ntsengo 85	Ntsengo 95	

NONGONOKO WA DYONDZO VHIKI KA GIREDI YA 3: 7 YA TIAWARA

MONDAY	TUESDAY	WEDNESDAY	THURSDAY	FRIDAY
Swa nomo na mixo Ku hlaya xitori	Swa nomo na mixo Ku hlayela ehenhla	Swa nomo na mixo Ku hlayela ehenhla	Ku vulavula ni 30 kuyingisela - Swa nomo na mixo - Ku hlaya xitori	Ku vulavula ni 15 kuyingisela - Swa nomo na mixo - Ku hlayela ehenhla
Ntivomimpfuma- wulo 10	Ntivomimpfuma- wulo 10	Ntivomimpfuma- wulo 10	Ntivomimpfuma- wulo 10	Ntivomimpfuma- wulo 20
Ku Hlaya Swin'we 15	Ku Hlaya Swin'we 15	Ku Hlaya Swin'we 15		Ku Hlaya Swin'we 15
Ku hlaya hi ntlawa loku leteriwaka 30	Ku hlaya hi ntlawa loku leteriwaka 30	Ku hlaya hi ntlawa loku leteriwaka 30	Ku hlaya hi ntlawa loku leteriwaka 30	Ku hlaya hi ntlawa loku leteriwaka 30
Ntivontsalo 30	Ku tsala 30	Ntivontsalo 15	Ku tsala 15	Ku tsala 15
Ntsengo 85	Ntsengo 85	Ntsengo 70	Ntsengo 85	Ntsengo 95

XIYENGE XA 4: XANA U NGA NDLANDLAMUKISA KU YINI NDHAVUKO WA KU HLAYA ESWIKOLWENI VAPFUNI NA MBANGO

4.1 Xana hi tlakusisa ku yini ni ku seketela ntolovelo wa ku hlaya

Manyuwali lowu wu kombisa mintlawo ya vapfuni leyi nga ta pfuneta eka ku dyondzisa ku hlaya eka Xiyimo xa le Hansi. Tafula leri laha hansi ri nyika mavonelo ya vapfuni lava:

Vapfuni	Xana i yini?	Hikokwalaho ka yini swi ri swa nkoka
Vuleteri bya vadyondzisi na nseketelo	Vuleteri bya vadyondzisi na nseketelo swi vula vuleteri lebyi vadyondzisi va faneleke ku byi kuma mayelana na ku dyondzisa ku hlaya eka Xiyimo xa Masungulo hi nkarhi wa vuleteri byo sungula na le ka minongoloko ya ku leteriwa.	Vuleteri bya vadyondzisi na nseketelo lebyi pfunaka nkarhi hinkwawo ku suka eka vateka xiave hinkwawo. Byi ta pfuna eka ku hlaya ka tigiredi ta le hansi.
Ku nyikiwa na ku tirhisiwa ka switirhisiwa swa ku hlaya	Switirhisiwa swa ku hlaya swa tiGiredi ta V ku fika eka 3 swi katsa Tibuku Letikulu, Ti- buku leti ti Hlawuriweke ku ya hi vuswikoti bya vadyondzi, Tibuku ta Switori, Minon- goloko ya Tifoniki, Tiphositara ta Mburisano na Tibuku ta DBE	Ku tirhisiwa ka switirhisiwa swa ku hlaya ku ta pfuna vadyondzisi ku dyondzisa ku hlaya hi ku tirhisa maendlelo lama vekiweke yo hambana hambana ya XIPHOKHAMA.
Ku lulamisa tlilasi leyi yi fuweke hi swikandziyisiwa	Tlilasi leyi yi fuweke hi swikandziyisiwa i tlilasi leyi nga na swinamarhetwa emakhumbini swa tiphositara ta nkongomelo, tichati ta tifoniki, Minongoloko ya marito, marito lamantshwa na switsariwa swa vadyondzi.	Tlilasi leyi yi fuweke hi swikandziyisiwa yi humelerisa vadyondzi eka switshuriwa leswi swi kandziyisiweke (marito, swivulwa, nhlamuselo ntsongo ya xifaniso) leswi swi nga ta va endla va hlaya hi voxe va tshunxekile
Ku lulamisa khona ya ku hlaya	Khona ya ku hlaya i xivandla lexi hlawuriweke etlilasi laha vadyondzisi va kombisaka tibuku ta switori, tika-rata ta swifaniso, tika-rata ta ku hlaya na tikhomiki ta vadyondzi.	Khona ya ku hlaya i xivandla lexi tshunxekeke laha vadyondzi va nga tekaka buku yin'wana na yin'wana leyi va yi tsakelaka va yi hlaya hiku tshunxeka hi vona vini kumbe hi vambirhimbirhi.
Ku nyikiwa ka vadzhaberi va ku hlaya	Mudzhaberi wa ku hlaya i munhu loyi a leteriweke ku nyika mpfuneto etitlilasi mayelana na ku dyondzisa ku hlaya.	Vadyondzisi va lava mpfuneto etitlilasi ku humelerisa leswi va swi dyondzeke hi nkarhi wa ku leteriwa eka mintolovelo ya tlilasi. Ntirho wa mudzhaberi wa ku hlaya i ku pfuneta vadyondzisi ku dyondzisa tidyondzo ta kuhlaya hi ndlela leyinene.
Ku kumeka ka swa xithekinoloji na tilayiburari	Switirhisiwa swa xithekinoloji swi katsa tibodo leti tirhisiwaka ta xithekinoloji, tibuku leti kumekaka eka swa xithekinoloji (tikhompuyutara). Tilayiburari leti kumekaka eswikolweni kumbe emigangeni	Ku humelerisiwa ka switirhisiwa swa xithekinoloji swi ta endla vadyondzi va kota ku tirhisa thekinoloji ya ximasiku lawa. Ku humelerisiwa ka tilayiburari ku ta tlakusa ndavuko wa ku hlaya.

Vungheneleri bya vatswari na muganga	Vungheneleri bya vatswari na muganga i swa nkoka eka vateka xiave eswikolweni.	Vungheneleri bya vatswari na muganga byi fanele ku teka xiave eka ku hluvukisa ku hlaya eswikolweni hi ndlela ya ku nghenelela eka mintlangu na swa ku hlaya, mintlawa yo hlaya na swin'wana na swin'wana.
Ku tirhisa EGRA	EGRA i makambeleso yo lavisisa mahlayelo ya swanomo lama ya tirhisiwaka ku kambela ku ya hi tilevhele ta vuswikoti bya vadyondzi byo hlaya eka ku lemuka mimpfumawulo ya maletere, ku hlaya marito, ku hlaya ndzimana na xikambela ntwisiso.	EGRA yi tirhisiwa ku antswisa tilevhele ta mahlayelo ya swanomo hi nkholuko leswi swi nga makambeleso lamanene eka ku hlaya hi ntwisiso eka tigiredi ta le hansi.
Ku tirhisa milawu na mimpimo ya swa ku hlaya	Milawu na mimpimo ya swa ku hlaya i swipimelo swa vadyondzisi (ku tirhisiwa ka ku hlaya) na vadyondzi (tilevhele ta ku hlaya)	Milawu na mimpimo ya swa ku hlaya yi na vuswikoti bya ku tiyisisa sisitimi leswaku milawu na mimpimo yi landzeriwaka.

4.2 Mbango wa tlilasi

Tlilasi leyi yi fuweke hi switirhisiwa leyi kombisiweke tichati ta nkongomelo, tiphositara ta ntvomimpfumawulo, khumbi leri nga na marito, tilebhulu ta swilo, mavito ya vadyondzi na leswi nga tsariwa.

Xana hikokwalaho ka yini yi ri ya nkoka?

Tlilasi leyi yi fuweke hi switirhisiwa yi veka vadyondzi erivaleni eka switshuriwa leswi kandziyisiweke ku nga marito, rito ra xifaniso, xivulwa leswi swi vapfunaka ku hlaya va tshunxekile hi vona vini.

- **Tikhona to hlaya:** Tibuku ta switori leti ti faneleke giredi yo karhi na tibuku ta switori leswi nga na ntiyiso, tikhadi ta ku hlaya, tibuku ta tikhomiki ta vadyondzi.

Ku hlaya switori masiku hinkwawo, ku hlayela ehenhla, Ku hlaya swin'we na Ku hlaya loku ku leteriwaka

- **Xana hikokwalaho ka yini yi ri ya nkoka?**

Khona yo hlaya i ndhawu yo ntshunxeka laha vana va nga tekaka buku yin'wana na yin'wana leyi yi fambelaka na ku tsakela ku vona kutani va hlaya hiku ntshunxeka, hi vona vini na hi vambirhi mbirhi.

4.3 Vadyondzisi

Vadyondzisi na vadyondzi va tlakusa tibuku exikhongelweni (minhlangan'weni ya swikolo) minkarhi hinkwayo na hi nkinkhi.

4.4 Nhloko ya xikolo na ntlawa wa vurhangeri

- Tirhisa nkongomelo wa nkarhi wa ku hlaya wa xikolo hinkwaxo lowu vuriwaka Tshika hinkwaswo u hlaya;
- Burisanani hi nkoka wa ku hlaya eka tinhlengoletano ta vatswari na ku nyika masagwati;
- Rhurhela minkhuvo yo hlaya na ya tibuku ko tala kan'we hi lembe hi vhiki ra tibuku, kambe kotara yin'wana na yin'wana khomani mintlangu kumbe migingiriko leyi tlakusaka ku hlaya);
- Rhamba swirho swa muganga (ku katsa na vanhu va swa mintlangu, vanyanyuri, vatswari) mi ta burisana hi nkoka wa ku hlaya na ntirho wa ku hlaya evuton'wini bya vona;

- Rhurhela ntlangu wa ku hlaya wo tanihi *readthon, reading festival, spelling Bee*;
- Khutaza vadyondzi ku teka xiave eka mimphikizano ya ku hlaya;
- Hangalasa tiatikili eka phephahungu ra muganga hi nkongomelo wo tlakusa ku hlaya, mintlangu ya ku hlaya na ndlandlamuxo wa layiburari;
- Khutaza vadyondzi ku va swirho swa layiburari ya hinkwavo;
- Kombisa swinepe swa vadyondzi loko va hlaya, vatirhi va hlaya na vahlayi van'wana lava nga tekeriwaka enhlokweni;
- Nhloko ya xikolo yi fanele ku tivisa buku leyi hlawuriweke ku nga "buku ya vhiki".

4.5 Vungheneleri bya vatswari na muganga

Vatswari va fanele:

- ku yingisela na ku khutaza vana va vona ku va hlayela;
- ku hlaya na vana va vona maphepha hungu na tibuku tin'wana to hlaya;
- ku nghenela mintlangu ya ku hlaya;
- ku tirhisa layiburari ya muganga;
- ku nghenela xipano xa xikolo xa ku hlaya;
- ku nyikela tibuku na minchumu yin'wana yo hlaya exikolweni;
- ku tinyiketa ku pfuna vadyondzi etitlilasini tanihi vapfuneti;

ku tinyiketa ku fambisa layiburari ya xikolo

Xikolo xin'wana na xin'wana xi fanele ku veka buku emavokweni ya n'wana masiku hinkwawo.

Tiakhuronimi

XIPHOKHAMA - Xitatimende xa Pholisi ya Kharikhulamu na Makambebelelo

EGRA - Early Grade Reading Assessment

NECT- National Education Collaboration Trust

TREG - Teaching Reading in the Early Grade

MRN - Mavonelo ya Ririmi Ra ndzingano- Balance Language Approach

DLILOSARI YA XITSONGA

Adlilutineti - Ririmi ro hlanganisiwa-xirhangi-rimitsu ni xilandzi

Angarhela - Ku katsa, hi xitalo, swilo hinkwaswo

Dikixinari - Xihlamusela marito

Disijankithivhi - Ririmi leri tsemelelaka marito-ndza famba, ematshan'wini ya 'ngiyahamba' hi Xingoni

Dlilosari - Nxaxamelwa wa marito/matheme lama tirhisiweke eka xitsariwa, na tinhlamuselo ta wona

Dyondzo Ya Le hanshi - Tidyondzo ta xikolo ku sukela eka Giredi ya V ku fikeka Giredi ya 12

Encenyeta - Vuyelela leswi vuriweke/endliweke hi wun'wana/xin'wana

Fonimi - Letere leri vangaka ku cinca ka nhlamuselo ya marito lama fanaka hi mpeleto

Ku andlala - Ku veka timhaka erivaleni/ku hlamusela timhaka

Ku Hlaya Swin'we - Ku hlaya ni tlilasi hinkwayo

Ku hluvukisa - Ku antswisa

Ku tsala swin'we - Ku tsala swin'we na tlilasi hinkwayo

Kungu - Pulani

Lemuka - Ku tsundzuka xanchumu lexi u nga tshama u xi vona/ku tiva xo karhi loko u xi vona

Levhele - Xigava

Mafundza - Ku landzalela maendlelo yo karhi lama vekiweke/amukelekaka

Mbangu - Ndhawu kumbe matshamelwa ya swilo eka switshuriwa/ndhawu laha ririmi ri tirhisiwaka kona

Mfuwo - Swilo swa ndhavuko

Nkatsakanyo - Nkomiso wa timhaka hi marito ya wena n'wini

Nkhaqato - Ku tirhisa kumbe malongoloxelo ya timhaka hi ndlela leyi amukelekaka na hi mfanelo

Nkhuluko - Mavekelo ya timhaka hi ndlela yo ka yi nga ri na ku kanakana

Nkongomelo - Mongo wa mhaka/dyondzo ya mhaka/mhaka nkulu

Nongoti - Xianakanyiwa lexi hi Xinghezi xi vulaka 'concept'vukheta miehleketo

Ntivo matsalelo - Dyondzo ya milawu ya matsalelo ni mapeletelo ya ririmi

Ntivontsalo - Dyondzo ya ku tsala maletere ni mimfungo ya ririmi

Ntlakuso - Vuenhla bya rito, makurisele ya xilo ku suka eka xiyimo xo karhi ku ya eka xiyimo xa le henhla

Ntlokoloko -Marito lama ku twakalaka mpfumawulo wo ntlokola loko ma ri karhi vuriwa, xik. quva, Mugqivela

Ntokoto - Ku tiva swilo hi kuva u swivurile kumbe u swi endlile wena n'wini handle ko twa hi van'wana

Otogirafiki - Mepe wa matsalelo ya marito

Peletwana - Xiphemu xa rito lexi ku hefemuriwaka edzhaku ka xona loko rito ri twarisiwa hi ku no noka, xik. rito 'nonoka' ri na mapeletwana manharhu ku nga 'no-no-ka'

Qhinga-Ndlela yo kongoma yo endla swo karhi

Rhubiriki - Xitirho xo letela lava kambelaka ntirho wa mudyondzi eka ntirho wo karhi

Rimba ra mithwaso - Xitirho xo pima vuswikoti bya munhu

Ririmi Ra Le kaya - Ririmi leri mudyondzi a ri tirhisaka laha a kuleleke kona naswona leri a ri tivaka na ku ri vulavula handle ko tilumaluma. Mudyondzi a nga ha va ni tindzimi to tlula rin'we ta le kaya

Ririmi ro Engetela - Ririmi rin'wana ni rin'wana leri dyondzisiwaka ku engetela ririmi ra le kaya

Swanomo - Leswi runguriwaka/Runguriwaka hi nomo

Switirhisiwa/Switirho - Swilo leswi tirhisiwaka loko ku endlwa swilo swo karhi tanihi ku tsala, ku vulavula na swin'wana ni swin'wana

Vundzeni -Leswi faneleke ku dyondzisiwa

Vutshila - Vuswikoti kumbe vuxongi

Ximunhuhatwa - Mutlangi eka xitshuriwa

Xirhatana - Mimfungo ya matsalelo leyi kumekaka eka nsiyo wa maletere man'wana

Bibliyogirafu

1. CAPS Xitsonga Home language
2. NECT
3. PIRLS
4. TERMINOLOGY
5. Vuvulavuri bya Xitsonga
6. Tihlungu ta rixaka

Published by the Department of Basic Education

222 Struben Street

Private Bag X895, Pretoria, 0001

Telephone: 012 357 3000 Fax: 012 323 0601

ISBN: 000-0-0000-0000-0

© Department of Basic Education

website

www.education.gov.za

facebook

www.facebook.com/BasicEd

twitter

www.twitter.com/dbe_sa